Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van Centraal-Groningen

10

Tussen Aduard en Grijpskerk 1

Groningen 2015

Op het titelblad: Langeweersterweg vanuit het noorden

10 Tussen Aduard en Grijpskerk 1

10.1 Aduard en omgeving

10.2 Woldgeul

10.3 Oost-Vredewoldertocht

10.4 Oxwerderzijl

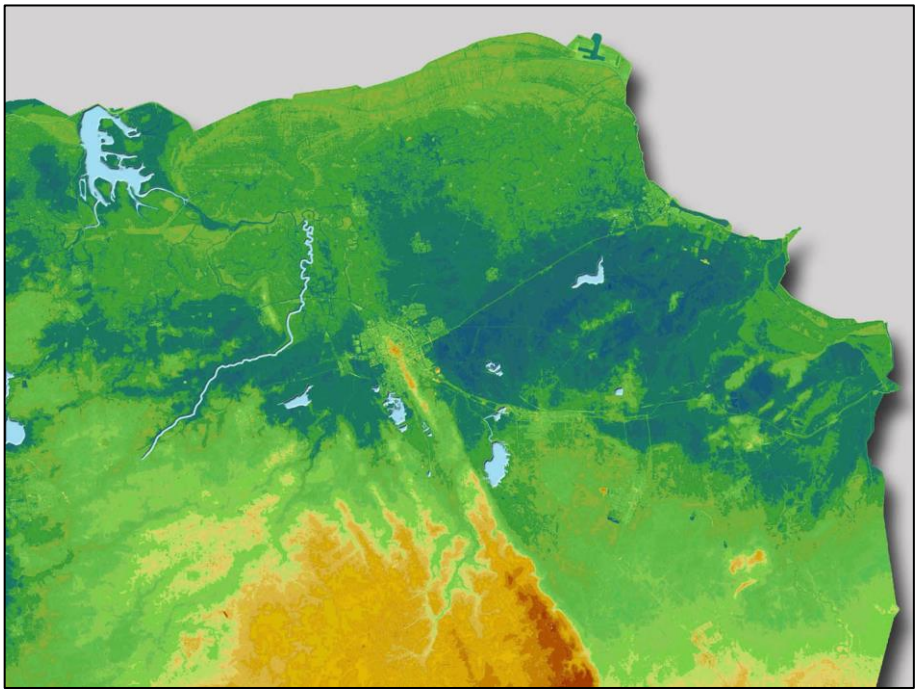

De loop van de 'Woldstroom' ingetekend in de AHN-hoogtekaart van Noordoost-Nederland

Tussen het Drents plateau en de hoge kwelders liggen ter weerszijden van het einde van de Hondsrug laagten waar ooit veen is geweest.

Het Drentse water wordt via Groningerland afgevoerd door het Peizerdiep, het Eelderdiep en de Drentse A ten westen van de Hondsrug en door de Hunze ten oosten ervan.

Ten westen van het Peizerdiep is er geen echte rivier geweest die Drents water afvoerde. Toch is het zinvol om ook de waterloop in onze beschouwingen mee te nemen die in de venen tussen Langewold en Vredewold ontspringt en langs Enumatil, Aduard, Fransum, Beswerd en Allersma naar de monding van de Hunze heeft gelopen. Onderweg nam deze stroom ook water op dat uit de Noorddrentse venen in de buurt van Leek en Nietap kwam. Op het kaartje is de loop van deze rivier met een blauwe lijn aangegeven.

Later wijzigde zich de loop als gevolg van de inbraak van de Lauwerszee. Toen liep de rivier aan de oostzijde om Zuidhorn en Noordhorn heen om bij Niezijl in de Lauwersboezem uit te komen.

Het is wat lastig om deze rivier – die in zijn oorspronkelijke gedaante allang niet meer bestaat – met een enkele naam te benoemen. Bovenstrooms heten de opvolgers ervan 'Oude Diepje', 'Oude Dwarsdiep' en 'Matsloot', benedenstrooms staan de verschillende takken bekend als 'Oude Riet' en 'Middagsterriet'. De archeologe Marijke Miedema duidde de oorspronkelijke rivier aan als Wolddiep.[1] Dat is wat ongelukkig, want zo heet tegenwoordig het kanaal dat tussen Boerakker en Gaarkeuken het bovenwater naar het noorden afleidt. Om verwarring te voorkomen is eenduidigheid geboden. Daarom duid ik deze 'oerrivier' in het vervolg aan met de fantasienaam 'Woldstroom', gebruik de naam 'Wolddiep' voor het kanaal dat tegenwoordig die naam draagt, en reserveer de naam Oude Riet voor de benedenloop van de Woldstroom.

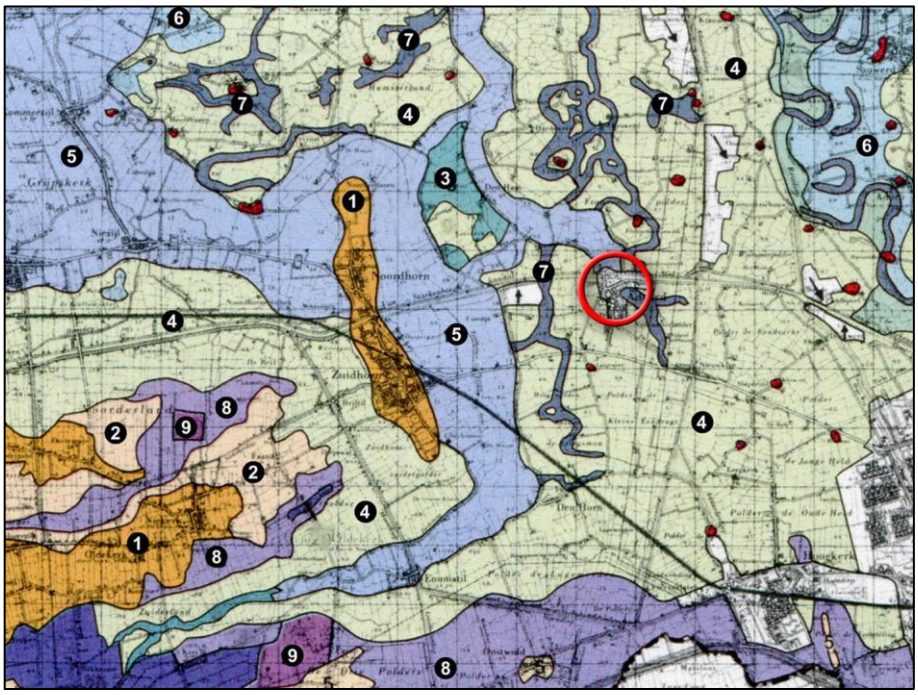

Fysisch-geografische overzichtskaart (PPD)

De rode cirkel geeft aan waar Aduard ligt.

Deze uitsnede van een door de Provinciale Planologische Dienst van Groningen gemaakte overzichtskaart toont een vereenvoudigde weergave van de geomorfologische kenmerken van het landschap.

1. Glaciale ruggen
2. Dekzandvlakten en -welvingen
3. Oeverwallen en (geringe) inversiewelvingen
4. Getij-afzettingsvlakten
5. Zeeboezemvlakten
6. Kwelderwal/oeverwalachtige vlakten
7. Geulen en laagten binnen het mariene gebied
8. Ontgonnen veenvlakten
9. Petgaten

[1] Marijke Miedema, *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (eigen uitgave 1983) 56-57.

De abdij van Aduard is gesticht op een schiereiland dat aan drie zijden door oude rivierbeddingen en jongere geulen is ingesloten. De donker gekleurde oude beddingen komen ten noorden van het klooster bij elkaar.

Links van de rode cirkel zien we een bedding die vanuit Hoogemeeden noordwaarts loopt, rechts ervan is een bedding zichtbaar die ter hoogte van Nieuwklap begint. Dit patroon wordt verstoord door een lichtblauw gekleurde tong, die een inbraakgeul voorstelt.

Ten noorden van Aduard zien we de gemeenschappelijke benedenloop van de genoemde oude beddingen. Deze benedenloop kronkelt in noordelijke richting door. Hij deelt Middag middendoor en komt bij Allersma in het Reitdiep uit. Meindert Schroor en Jan Meijering, en naar hun voorbeeld ook Jan Delvigne, hebben deze watergang 'Middagsterriet' genoemd.[2] In het vervolg gebruik ik deze benaming ook.

Over de aard en herkomst van deze bedding wordt verschillend gedacht:

• Marijke Miedema denkt dat het een tak is van wat zij het Wolddiep noemt en waarvan ik zojuist heb gezegd dat ik hem liever 'Woldstroom' noem. We zien tussen Zuidhorn en Aduard inderdaad een zijtak vanuit het westen komen.
• Schroor en Meijering zien de Middagsterriet als de voorhistorische benedenloop van het Peizerdiep.

In opdracht van de 'Gebiedscommissie Middag Humsterland' is een hoogtekaart gemaakt die in 2003 door de provincie Groningen is uitgegeven. Een gedeelte van deze kaart is hierbij afgebeeld. De namen op de kaart zijn op deze uitsnede zo klein dat ze niet leesbaar zijn. Het gaat hier ook niet om de details; van belang zijn slechts de globale indruk en de grote landschapselementen.

Op het plaatje zien we het grootste deel van het oude landschap Middag. Aan de westzijde wordt het gebied begrensd door een kronkelende groene bedding die ik, bij gebrek aan een bestaande naam, 'Kliefslootgeul' noem. Aan de noord- en oostzijde zijn de meanders van het Reitdiep herkenbaar, die geflankeerd worden door hoog opgeslibde gronden. Links van het midden slingert zich tussen de wierden – die hier op bruine puistjes lijken – vanuit het zuiden naar het noorden een waterloop die ook geen officiële naam heeft, maar tegenwoordig vaak als 'Middagsterriet' wordt aangeduid. De opvallend rechte blauwe lijn die ten oosten daarvan door een gebied met groene vlakken loopt is het Aduarderdiep. De groene vlakken zijn percelen waarvan de bovenlaag is afgegraven ten behoeve van de baksteenproductie.

Wat de Middagsterriet betreft zouden zowel Miedema als Schroor en Meijering wel eens gelijk kunnen hebben: deze waterloop lijkt me de gezamenlijke benedenloop te zijn van de Woldstroom, een uit Hoogemeeden afkomstige watergang (in het vervolg door mij 'Meedsterriet' genoemd) en (misschien) een westelijke zijtak van de Hunsinge (de benedenloop van het Peizerdiep of Hunsinge).

---

[2] Meindert Schroor en Jan Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007) 156; Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling.* Middeleeuwse studies en bronnen CXXI (Hilversum-Leeuwarden 2010) 157.

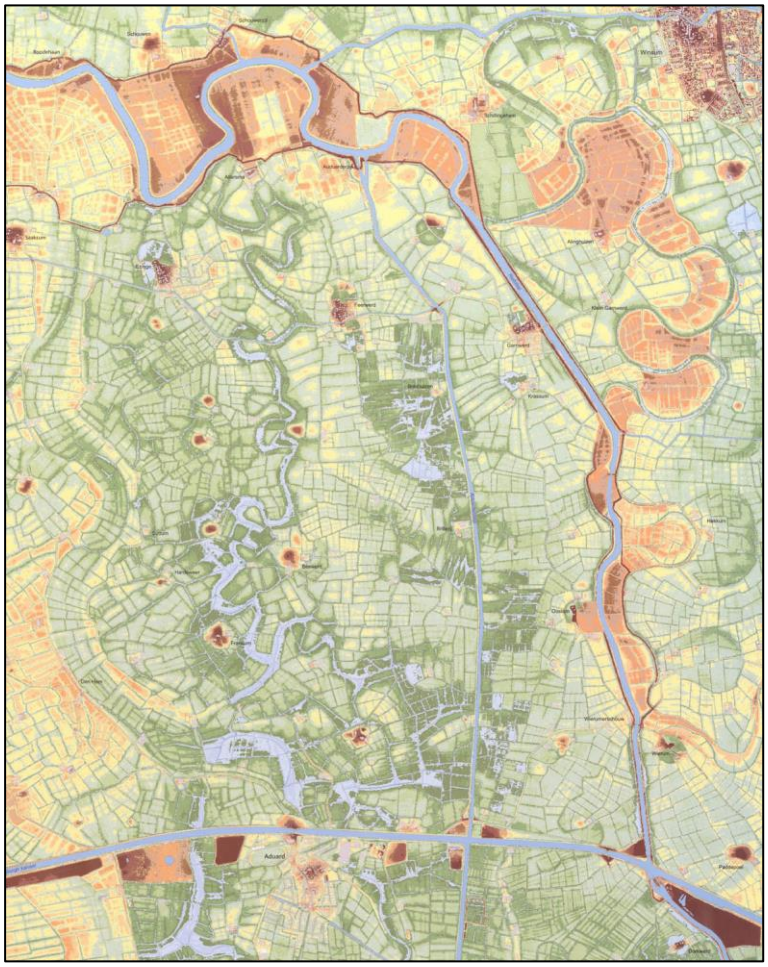

Middag op de AHN-hoogtekaart

Gedeelte van een in opdracht van de 'Gebiedscommissie Middag Humsterland' gemaakte kaart, in 2003 door de provincie Groningen uitgegeven.

Zoals we aanstonds nog duidelijker zullen zien kwamen de Woldstroom en Meedsterriet ten westen van boerderij Zuiderham bij elkaar, de samenvloeiing met de Hunsingetak bevond zich even ten oosten van boerderij Groot Leger, ten noordwesten van Aduard.

Tussen Ezinge, Allersma, Aduarderzijl en Feerwerd

De benedenloop van de Middagsterriet komt tussen Allersma en Ezinge uit in de gecombineerde benedenloop van A en Hunze (het latere Reitdiep).

Middagsterriet tussen Ezinge en Allersma

We staan op de Middagsterweg ten zuiden van Allersma en kijken in zuidwestelijke richting.
Links van het midden zijn de kerk van Ezinge, de losstaande toren en ook de inmiddels afgebroken schoorsteen van de voormalige melkfabriek zichtbaar.

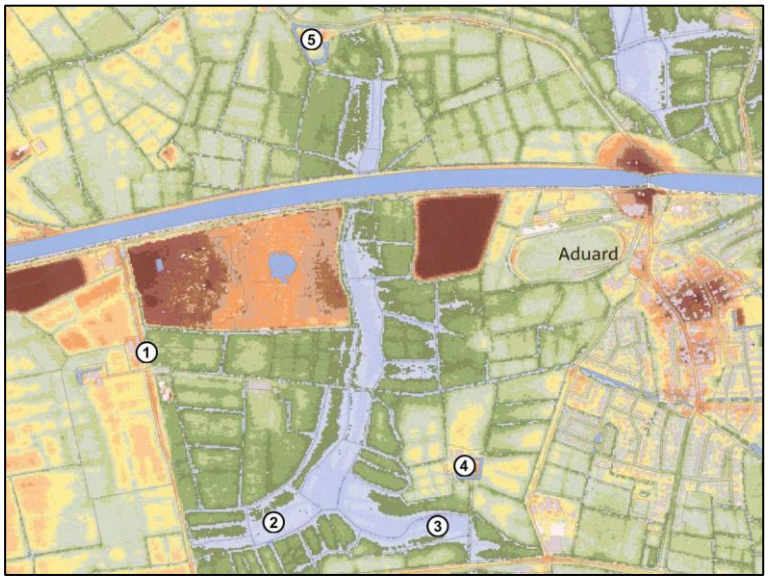

Tussen de Spanjaardsdijk en Aduard

1. Spanjaardsdijk
2. Bedding Woldstroom
3. Bedding Meedsterriet
4. Boerderij Zuiderham
5. Boerderij Groot Leger

Op de hoogtekaart vertoont het terrein tussen de Spanjaardsdijk (de strakke grens tussen geel en groen links op het plaatje) en Aduard een spectaculair reliëf. Naast de natuurlijke laagten en hoogten springen op dit kaartje vooral de donkerbruine grondbergingen in het oog, die hun ontstaan danken aan de aanleg van het Van Starkenborghkanaal.

Even ten oosten van de samenvloeiing van Woldstroom en Meedsterriet ligt een verhoging met daarop boerderij Zuiderham.

Rechtsboven is nog net een stukje van de Kliefslootgeul te zien.

Boerderij Zuiderham ten westen van Aduard.

Samenvloeiing van Woldstroom en Meedsterriet

De opmerkelijke hoogteverschillen zijn op een Google-plaatje natuurlijk niet te zien. De rode pijl wijst in de richting van de volgende foto.

Meedsterriet vanaf de Friesestraatweg

Oude beddingen vertonen zich tegenwoordig in het landschap als laagten of – in het geval van zogenaamde inversie – als ruggen tussen twee parallelsloten. Dat is ook het geval met de Meedsterriet ten zuiden van de Friesestraatweg, even ten westen van Hotel Aduard. We kijken in zuidelijke richting.

Op het hierna volgende kaartje zien we het reliëf en de samenvloeiing van Woldstroom en Meedsterriet ten zuidwesten van Aduard in samenhang met de omgeving. Het gebied ten zuiden van het kloosterterrein van Aduard helt naar het zuiden af.

Zo is het nu. Maar de maaiveldhoogte is zowel in de Hoogemeeden als in het verder naar het zuiden gelegen Lagemeeden vroeger anders geweest dan nu. Misschien lag het gebied van Lagemeeden zelfs hoger dan Hoogemeeden! In dit gebied is een veenlaag met klei overdekt ('verjongingsdek') en vervolgens ingeklonken. In de abtenkroniek van Aduard wordt het gebied van het huidige Lagemeeden aangeduid als 'de Meeden' (Lat. *Medae* of *Medi* met

locativus *in Medis*), dus zonder de toevoeging 'Lage-'. De vermelding komt voor in het verhaal over abt Frederik Gaaikema, die van 1329 tot 1350 het klooster Aduard leidde. Zou er in de eerste helft van de veertiende eeuw nog geen onderscheid gemaakt zijn tussen Hooge- en Lagemeeden?

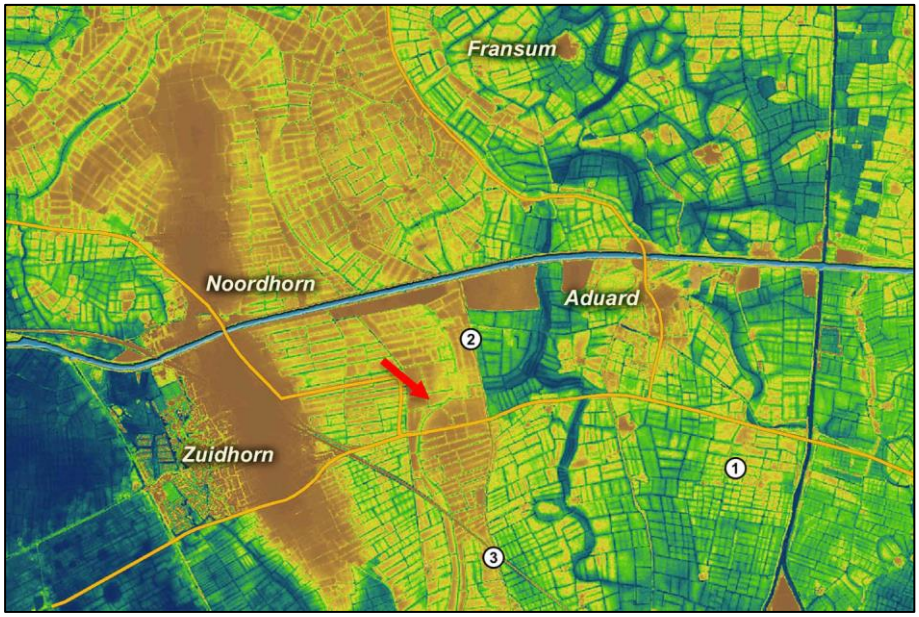

Tussen Zuidhorn en Aduard

1. Hoogemeeden
2. Spanjaardsdijk
3. Hogeweg

Ook in het grootste deel van Lagemeeden ligt klei aan het oppervlak, maar daaronder ligt nog altijd een laag veen. Dat zal zijn samengeperst onder het gewicht van de klei en is misschien ook voor een deel verdwenen door ontwatering in de periode die voorafging aan de overstromingen waardoor het kleidek werd afgezet. De huiswierden in Lagemeeden worden gedateerd in de late Middeleeuwen. Dat maakt duidelijk dat de bodem in dit gebied toen al zo laag lag, dat bewoning alleen op kunstmatige verhogingen mogelijk was.

De Hogeweg en Spanjaardsdijk tekenen zich af als een scherpe grens tussen hoog opgeslibd land aan de westzijde en laagland aan de oostkant. In het hoge land ten westen van deze grenslijn is de bedding van de Woldstroom te zien als een dunne groene lijn.

Op de tentoonstelling 'Professor van Giffen en het geheim van de Wierden' (winter 2005-2006 in het Groninger Museum) was onder meer een door Egge Knol en Peter Vos gemaakte reconstructie te zien van Groningerland zoals het er omstreeks het jaar 100 na Chr. kan hebben uitgezien. Het hierna volgende plaatje is een bewerkte uitsnede van die reconstructie. Hierop is de loop van de Woldstroom, Meedsterriet en een naamloze watergang tussen Nieuwklap en Arbere, door mij gemakshalve als 'Aduarderriet' aangeduid, blauw aangezet. De gezamenlijke benedenloop die bij Allersma in het Hunze-estuarium uitmondde kennen we nu als Middagsterriet.

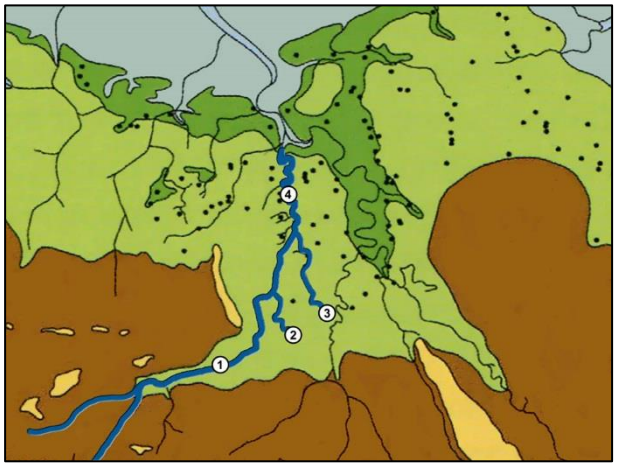

De Woldstroom omstreeks 100 na Christus

1. Woldstroom
2. Meedsterriet
3. Aduarderriet
4. Middagsterriet

Volgens sommigen heeft er een natuurlijke verbinding bestaan tussen de Hunsinge en de Middagsterriet. We hebben dat gezien toen we ons bogen over de loop van het Peizerdiep.[3] Knol en Vos hebben deze verbinding niet getekend. De bedoelde watergang tussen het zuidelijke einde van de Meedsterriet bij de Langeweersterweg en Nieuwbrug (de Langeweerstertocht en Hoogemeedstermandetocht) is een jonger gegraven afwateringskanaaltje.

De auteurs van dit kaartje laten het Peizerdiep/Hunsinge bij Wierum uitkomen in de gezamenlijke benedenloop van Drentse A en Hunze.

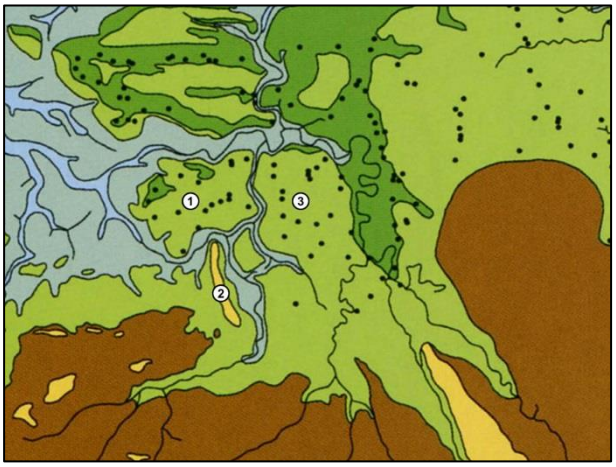

De situatie omstreeks 800 na Christus

1. Humsterland
2. Middag
3. Noordhorn en Zuidhorn

Ten tijde van de vorming van de Lauwerszee (vanaf 700 na Chr.) zijn verschillende inbraakgeulen ontstaan. Op de eerder getoonde fysisch-geografische overzichtskaart waren die lichtblauw gekleurd. De plaats waar deze geulen ontstonden houdt ongetwijfeld verband met de omstreeks 700 bestaande waterlopen. Het ligt immers voor de hand dat het zeewater zich langs die stroompjes verder landinwaarts heeft gewerkt. Het zal geen verbazing wekken dat die beddingen op hun beurt weer passen bij het reliëf van de vaste ondergrond. Zie daarvoor de onderstaande kaart van Roeleveld.

[3] G&DW 5, *Tussen Aduard en Drentse A*, 50-52.

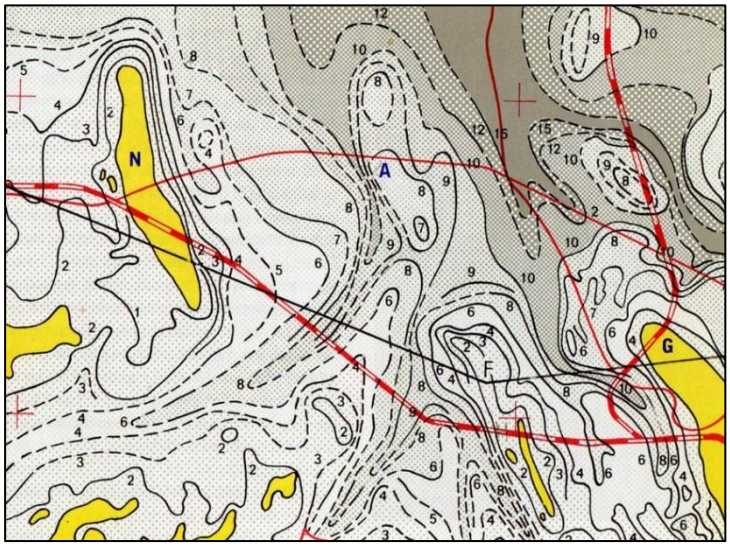

Het pleistocene reliëf (naar Roeleveld)[4]

N Noordhorn
A Aduard
G Groningen

De gele vlekken geven de plaatsen aan waar de pleistocene bodem aan de oppervlakte ligt. De cijfers geven de diepte (in meters) van de pleistocene bodem onder het huidige oppervlak.

Eén van die inbraakgeulen kwam vanuit het westen en liep ten zuiden van Humsterland oostwaarts – daar vinden we nu de Oude Riet – om zich dan om de hoogte van Noordhorn en Zuidhorn zuidwaarts en daarna westwaarts te krommen. De geul volgde de bedding van de oude Woldstroom. Ik noem die geul daarom 'Woldgeul'. Op bodemkaarten kunnen we zien dat er zeeklei is gedeponeerd tot voorbij Boerakker. Een andere geul kwam vanuit het noorden en scheidde Humsterland van Middag. Deze geul is door Jan Delvigne 'Kliefslootarm' genoemd.

Ten noordoosten en oosten van Noordhorn stond deze Kliefslootarm of –geul op twee plaatsen in verbinding met de Woldgeul. Hierdoor werd Humsterland een eiland en ontstond ook het veel kleinere eiland waar nu het dorp Den Ham is. De Kliefslootgeul reikte tot Nieuwklap, ten zuidoosten van Aduard.

Tussen Saaksum en Ezinge

De benedenloop van de Kliefsloot is herkenbaar in het relief tussen Saaksum en Ezinge. Het bruine lijntje is de (voormalige) zeedijk.

[4] Uitsnede van fig. 4, behorend bij W. Roeleveld, *The Morphology of the Pleistocene Surface in the Marine-Clay District of Groningen.* Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Jrg. 20-21, 1970-1971 (Den Haag 1972).

Van Swinderenweg

Een laagte in de Van Swinderenweg herinnert aan de voormalige Kliefslootgeul. We kijken in westelijke richting.

150 meter ten oosten van de plek waar de Van Swinderenweg de Kliefsloot kruist, ligt de Oldijk. Dat is het oostelijke deel van de Middagster ringdijk.

Links: de Kliefsloot vanaf de Van Swinderenweg in zuidelijke richting, rechts dezelfde watergang naar het noorden gezien. In het veld zijn de hoogteverschillen nauwelijks zichtbaar.

Voor de waterstaatkundige ontwikkeling van het gebied rond Aduard in historische tijd is het van belang te wijzen op de gevolgen die het ontstaan van de inbraakgeulen heeft gehad voor de bestaande waterlopen, in het bijzonder de Woldstroom, de Middagsterriet en het Peizerdiep.

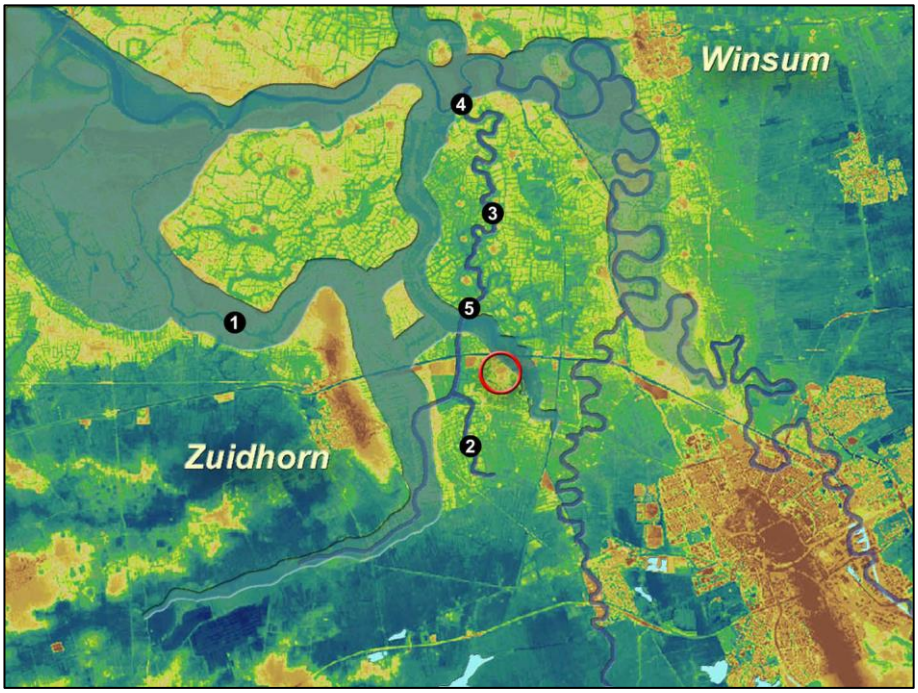

Inbraakgeulen ten noordwesten van Groningen

De locatie van Aduard is aangegeven met een rode cirkel.

1. Oude Riet
2. Meedsterriet
3. Middagsterriet
4. Allersma
5. Arbere

Na de inbraak van het zeewater liep de Woldstroom ten oosten van Zuidhorn niet langer oostwaarts richting Aduard om daar samen te komen met de Meedsterriet, maar volgde noordwaarts de inbraakgeul en kromde zich ten noorden van Noordhorn naar het westen. De huidige Oude Riet is het overblijfsel van deze stroom.

De Meedsterriet, die het water van de Meeden ten zuiden van Aduard afvoerde, kwam ten noordwesten van Aduard in de Kliefslootgeul uit en stroomde daarlangs naar zee. De oude benedenloop van deze stroom zien we nu terug in de vorm van Middagsterriet die Middag in tweeën deelt.

Door het ontstaan van de Kliefslootgeul kreeg de Middagsterriet van boven geen water meer aangevoerd ('was onthoofd'), hetgeen tot gevolg had dat hij voortaan alleen diende voor de afvoer van lokaal water. Dit werd geloosd via zijn monding bij Allersma in het noorden en die bij Arbere in het zuiden.

Zo ongeveer moet de situatie zijn geweest toen aan het einde van de twaalfde eeuw een cisterciënserklooster werd gesticht op een schiereiland tussen twee watervoerende laagten: de wierde Aduard lag in een gebied dat aan de westzijde werd begrensd door de loop van de Meedsterriet en een overblijfsel van de oude Woldstroom, en aan de noord- en oostzijde door de Kliefslootgeul die langs de oude bedding van de 'Aduarderriet' het land was binnengedrongen tot aan het huidige Nieuwklap.

Verder naar het zuiden, waar het land bedekt was met veen, zijn al in de vroege middeleeuwen mensen actief geweest. In Lagemeeden (bij de Poffert) zijn onlangs zelfs sporen uit de vijfde-zesde eeuw aan het licht gekomen.[5] In de elfde eeuw kreeg het

[5] Paul Panjkovic, 'Wonen op veen in de Lagemeeden', in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2014, 134-136.

benedictijnerklooster te Werden inkomsten uit deze streek. Waarschijnlijk mede als gevolg van de daling van de bodem stond het gebied in de elfde en twaalfde eeuw bloot aan overstromingen en werd het bedekt met jongere kleiafzettingen. Vaste bodem was er toen pas weer bij Roden en Peize.

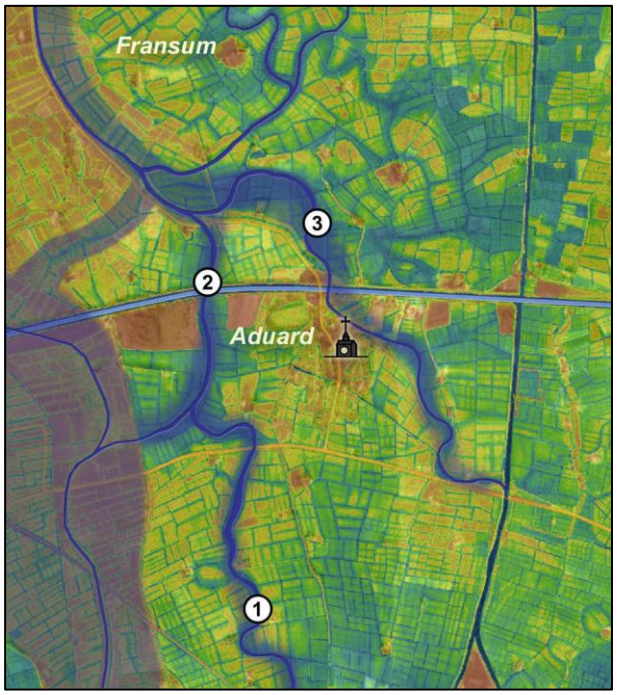

1192: Aduard gesticht

1. Meedsterriet
2. Woldstroom
3. Kliefslootgeul

Aduard was een ideale plaats om door een betrekkelijk eenvoudige herschikking van watergangen veel land aan te winnen!

Volgens de regels van de cisterciënser orde moesten de kloosterlingen afstand nemen van de wereld en leven van het werk van hun handen. In de praktijk komt dat neer op het stichten en exploiteren van agrarische bedrijven, liefst op afgelegen plaatsen of daar waar nieuw land in gebruik kon worden genomen.[6] Het schiereiland van Aduard voldeed aan die eisen, maar dat wil niet zeggen dat de abdij in een maagdelijk gebied is gesticht. Al vóór de komst van de monniken zijn hier in de buurt mensen actief geweest. Ik maakte al melding van de vroege bewoning van Lagemeeden, maar ook de aanleg van de Middagsterdijk en Gaaikemadijk en de afleiding van de Hunsinge naar de Kliefslootgeul dateren van vóór de stichting van Aduard.

Een kleine wierde – de archeologen spreken van een 'podium' – in Lagemeeden, waar het klooster Aduard later een voorwerk heeft gehad en waar halverwege de veertiende eeuw een kapel is gesticht, lijkt al rond het jaar 1100 gediend te hebben als oriëntatiepunt voor de ontginning van Roderwolde. De kerk van Roderwolde wordt in 1139 voor het eerst vermeld. Dit betekent dat dit gebied reeds lang vóór de stichting van Aduard in cultuur is gebracht.

---

6 J.A. (Hans) Mol, 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij Aduard', in: Van Moolenbroek en Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard,* 184-202, aldaar 176-177.

Maar het is de vraag of de mensen zich hier hebben kunnen handhaven toen de overstromingen kwamen.

Kerkhof te Lagemeeden

Het kerkhof in Lagemeeden ligt c. 1,5 meter hoger dan het omringende terrein. De hoogte moet zijn opgeworpen door kolonisten die hier na of misschien zelfs ten tijde van de inundaties hebben gewerkt.

De monniken van Aduard hebben de hoogte later gebruikt om er een voorwerk te vestigen. Op deze plek heeft abt Frederik Gaaikema een kapel laten bouwen.

Middagsterdijk

1. Boerderij Nienhuis
2. Middagsterriet
3. Arbere

De Middagsterdijk – op het bovenstaande kaartje aangegeven met een rode lijn – hoort waarschijnlijk tot de vroegste grootschalige menselijke ingrepen in dit gebied en dateert van vóór de stichting van het klooster Aduard. Tussen de huidige boerderijen Nienhuis en Arbere kruiste de dijk de door de inbraak van de Kliefslootgeul 'onthoofde' Middagsterriet. Het Middagster binnenwater moet via een klep op de Kliefslootgeul zijn geloosd.

Buitenzijde van de Middagsterdijk met het Fransumervoorwerk op de achtergrond

De oude Middagsterdijk is niet overal even duidelijk te herkennen, maar er zijn ook plaatsen waar hij nog altijd in het oog springt. Eén van die plekken bevindt zich ten noordoosten van Aduard. We zien op dit plaatje de westelijke, buitendijkse kant van de Middagsterdijk. Over deze dijk loopt de Medenerweg die via Beswerd naar Feerwerd leidt.

De oostzijde (binnenkant) van de Middagsterdijk gezien vanaf de Medenerweg bij Mollenest.

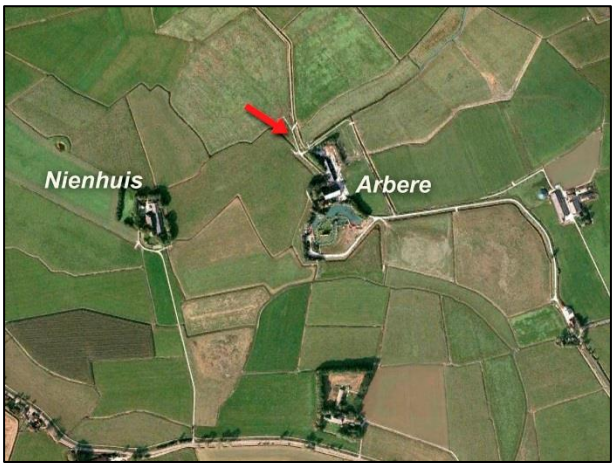

Even ten noorden van Arbere kwam de Middagsterriet in de Kliefslootgeul uit.

Het pijltje wijst naar de plaats waar een zijl in de Middagsterdijk moet hebben gelegen.

Zoals gezegd kruiste de Middagsterdijk bij Arbere de zuidelijke monding van de Middagsterriet. Deze watergang werd hier niet simpel afgedamd, want op deze plek bevond zich een goede mogelijkheid om overtollig water op de Kliefslootgeul te lozen. Voor dat doel werd in de dam een zijl gelegd.

Op Google Earth zijn de hoogteverschillen uiteraard niet te zien, maar wel de rommelige verkaveling van dit gebied. Deze wijst erop dat hier in het verleden van alles is gebeurd.

Bedding van de Middagsterriet bij Arbere

De foto is in noordoostelijke richting genomen.
Ook tegenwoordig is het hier in de winter een natte boel.

De bedding van de Middagsterriet bij Arbere

Vanaf de zuidelijke oever van de hier 70 meter brede bedding van de Middagsterriet kijken we naar het noorden, richting Fransum.

Middagsterdijk bij Arbere

Eerste ingrepen bij Aduard (overzicht)

1. Langeweersterweg
2. Aduarderdijk (langs de Kliefslootgeul)
3. Weg langs de Hoogemeedster waterleiding
4. Hogeweg
5. Spanjaardsdijk en Oudedijk
6. Nienhuisdam

Zoals opgemerkt was er in de nabijheid van het jonge klooster veel land te winnen door betrekkelijk kleine ingrepen.

We mogen aannemen dat de kloosterlingen zijn begonnen met het afdammen van hinderlijke watergangen en het opwerpen van dijkjes om zee- en binnenwater te weren. Zo ontstonden polders waarvan het gebiedseigen water ook moest worden geloosd. Om dat mogelijk te maken werden op verschillende plaatsen pompen of zijlen gelegd.

Op basis van de grondsoorten en verschillen in bodemhoogten in dit gebied kunnen we een poging doen tot – globale – reconstructie van de volgorde waarin deze werkzaamheden zijn uitgevoerd. Jan Delvigne heeft dat in zijn *Middag-Humsterland* en de *Abtenkroniek van Aduard* ook al gedaan.[7] Ik hoop in het hierna volgende nog weer een stapje verder te komen en de resultaten van zijn onderzoek in verbinding te brengen met de ontwikkelingen ten oosten van Aduard.

[7] Jan Delvigne, *Middag-Humsterland. Op het spoor van een eeuwenoud wierdenlandschap* (Archeologie in Groningen 4) (Bedum 2008) en J.A. (Hans) Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water', in: Van Moolenbroek en Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard,* 153-172.

Langeweersterdijk

Het sterretje markeert de plaats van kloosterboerderij Langeweer.

De aanleg van de Langeweersterdijk (de rode lijn op het plaatje) lijkt me een van de oudste ingrepen die in de buurt van Aduard zijn gepleegd. De dijk beschermde het ten oosten ervan gelegen gebied (het voormalige waterschap 'De Kleine Eendracht') tegen hoog water dat vanuit zee en de Woldstroom werd aangevoerd. Ten westen van de Langeweersterdijk (in het gebied van het voormalige waterschap 'De Kriegsman') ging het proces van opslibbing door. Daar, aan weerszijden van de Meedsterriet, vond verdere slibafzetting plaats. Dat was niet het geval in het gebied ten noorden van de Friesestraatweg (de gele lijn), tussen de Spanjaardsdijk en Aduard. Vermoedelijk voerden de Woldstroom en de Meedsterriet zoveel water af, dat het water hier constant in beweging bleef en er geen klei kon worden afgezet.

Langeweer vanuit het noorden

Langeweer wekt de indruk een oude wierde te zijn van hetzelfde type als de huiswierden die de kern van de Gaaikemadijk lijken te vormen. Ook de functie van de dijk lijkt op die van de

Gaaikemadijk. Hij is kennelijk gelegd ter ontsluiting en beveiliging van een ontginningsgebied, in dit geval van het ten zuiden van Aduard gelegen land.

Boerderij Langeweer in de jaren zeventig

Langeweersterweg

De Langeweersterdijk is wellicht een van de vroegste kunstwerken waartoe vanuit Aduard het initiatief is genomen.

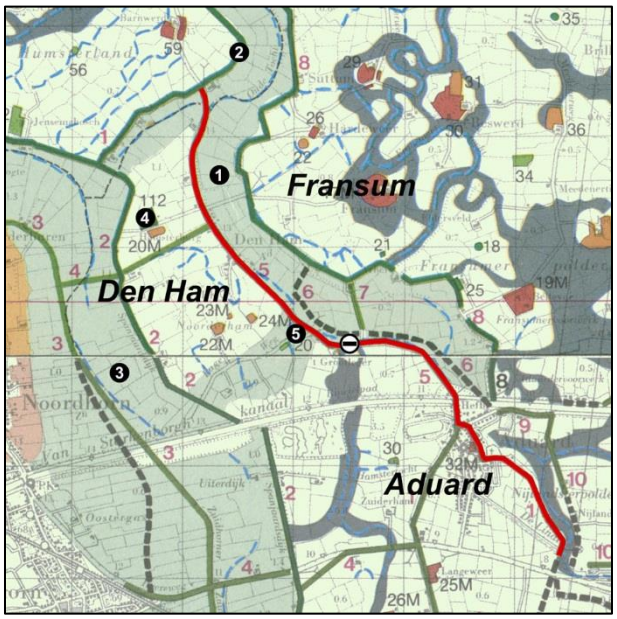

De 'Aduarderdijk' op een (bewerkte) 'cultuurelementenkaart' van de PPD

1. Kliefslootgeul
2. Humsterlandsterdijk
3. Woldgeul
4. Piloersemaborg
5. Tolhek

Zeer oud moet ook de 'Aduarderdijk' zijn ten westen van de Kliefslootgeul. Deze dijk, op het kaartje op de vorige bladzijde aangegeven met een rode lijn, verbond Aduard met de oostelijke dijk om Humsterland. Door het leggen van deze dijk – nu het tracé van de Sietse Veldstraweg –werden twee verbindingen tussen de Kliefslootgeul en de Woldgeul afgesloten. Deze zijn op het kaartje aangegeven met dezelfde kleur als de twee geulen. De noordelijke verbinding lag ten noorden van de Piloersemaborg, de zuidelijke bij Tolhek. Daartussen ligt de 'Noorderham' met daarin het dorp Den Ham, de boerderijen Noorderham, Anna's hoeve, Weidelust en de Piloersemaborg. Ter plaatse van de zuidelijke verbinding ligt nu de Lageweg, die de Spanjaardsdijk Noord verbindt met de Sietse Veldstraweg. Ten zuiden van de Lageweg ligt de Zuiderham met daarin de samenvloeiing van Woldstroom en Meedsterriet.

De aanleg van de Aduarderdijk sloot ook de laagte van Zuiderham af. Voor de ontwatering daarvan en ook van het ten zuiden van Zuiderham gelegen Hoogemeeden, was het noodzakelijk een zijl te bouwen bij Groot Leger, even ten oosten van Tolhek.

De benedenloop van Woldstroom en Meedsterriet

Ten noorden van het Van Starkenborghkanaal is (bij het pijltje) de oude gemeenschappelijke loop van de Woldstroom en Meedsterriet nog in het veld zichtbaar.

De benedenloop van de Woldstroom/Meedsterriet gezien vanaf de noordzijde van het Van Starkenborghkanaal

Links is boerderij Groot Leger te zien, rechts aan de horizon Fransum.

Meedsterriet ten zuiden van de Friesestraatweg

De foto is genomen op de plek waar de Meedsterriet de Friesestraatweg kruist.

De monding bij Groot Leger voerde het water af van twee natuurlijke watergangen: de Woldstroom die vanuit het westen kwam, en de Meedsterriet die vanuit de Hoogemeeden noordwaarts stroomde. De twee beddingen kwamen ten westen van Aduard, tussen Osseweide en Zuiderham, bij elkaar.

Meedsterriet in vogelvlucht

We kijken naar het zuiden.
Links op het plaatje de Langeweersterweg met Quatre Bras en hotel Aduard.
Op de plaats waar de Friesestraatweg de voormalige bedding van de Meedsterriet kruist, is deze ongeveer 30 meter breed. Bij het pijltje, een eindje verder naar het zuiden dus, is de bedding nog eens zo breed.

Dat maakt duidelijk dat de Meedsterriet eigenlijk geen rivier is – zoveel water kan hier nooit vanuit het achterland zijn aangevoerd –, maar een voormalige wadgeul.

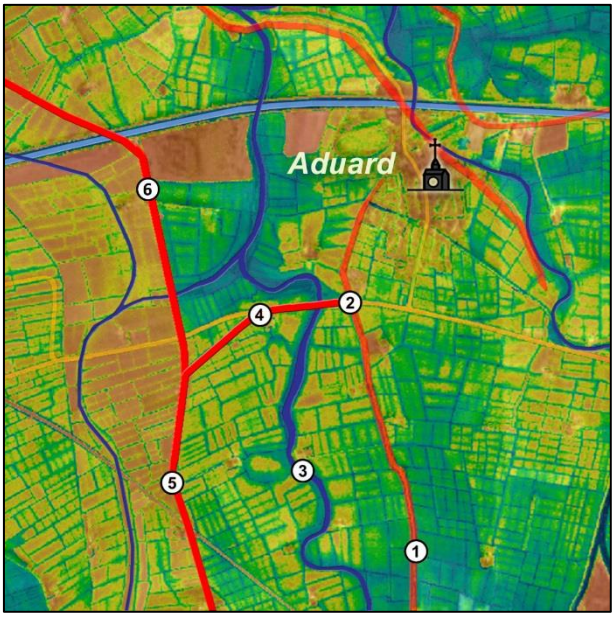

Hogeweg en Spanjaardsdijk

1. Langeweersterweg
2. Quatre Bras (Hotel Aduard)
3. Meedsterriet
4. Weg langs de Hoogemeedster waterleiding
5. Hogeweg
6. Spanjaardsdijk

De Hogeweg ligt op een dijk die gelegd is om het land van het latere waterschap 'de Kriegsman' – ter weerszijden van de Meedsterriet – te beschermen.

Al eerder zagen we het grote hoogteverschil ter weerszijden van de Hogeweg en Spanjaardsdijk. Het land ten westen van de Hogeweg ligt c. 1 meter hoger dan dat aan de oostzijde ervan.

De dijk die vanaf Quatre Bras van de Langeweersterweg in westelijke richting aftakt kruist 220 meter verder de Meedsterriet, die hier moet zijn afgedamd. Waarschijnlijk was het leggen van een duiker voldoende om het water vanuit de Hoogemeeden noordwaarts te laten afstromen. Een kleine 500 meter verder naar het westen buigt de dijk – de kromming van de oude bedding van de Woldstroom volgend – naar het zuidwesten en neemt dan ter hoogte van de huidige Hogehoeve een zuidelijke koers richting Den Horn (Hogeweg). Mogelijk lag daar, bij de huidige boerderij Hornsterheerd (niet op het kaartje), al een *slachte* of dwarsdijk. We zullen die later nader bekijken.

De Hoogemeedster waterleiding wijkt van de Friesestraatweg in zuidelijke richting af

Langs de watergang heeft de verbindingsdijk gelegen tussen de Langeweersterdijk en de Hogeweg. De boerderij aan de horizon is de Hooge Hoeve aan de Hogeweg.

Het tracé van de verbindingsdijk tussen de Langeweersterweg en de Hogeweg liep langs de Hoogemeedster waterleiding en hangt samen met de oude loop van de Woldstroom. Tot in de negentiende eeuw liep de weg tussen Groningen en Zuidhorn langs de Hoogemeedster waterleiding. Het land tussen de Hoogemeedster waterleiding en de Friesestraatweg hoort bij de Polder Zuiderham ten noorden van de weg.

Het westelijke einde van de Hoogemeedster waterleiding.

De foto is genomen vanaf de Hogeweg. We kijken in de richting van Zuiderham en hotel Aduard.

De Spanjaardsdijk – hij wordt in oudere bronnen ook Spanjersdijk genoemd – is het noordelijke verlengde van de Hogeweg in de richting Den Ham. Deze sloot de oostelijke arm van de Woldstroom af tussen de boerderijen Osseweide en Zuiderham. Verder naar het noorden sloot de dijk de gaten af waarmee de Woldgeul in verbinding had gestaan met de Kliefslootgeul en die aan de oostzijde al eerder door de Aduarderdijk waren gedicht.

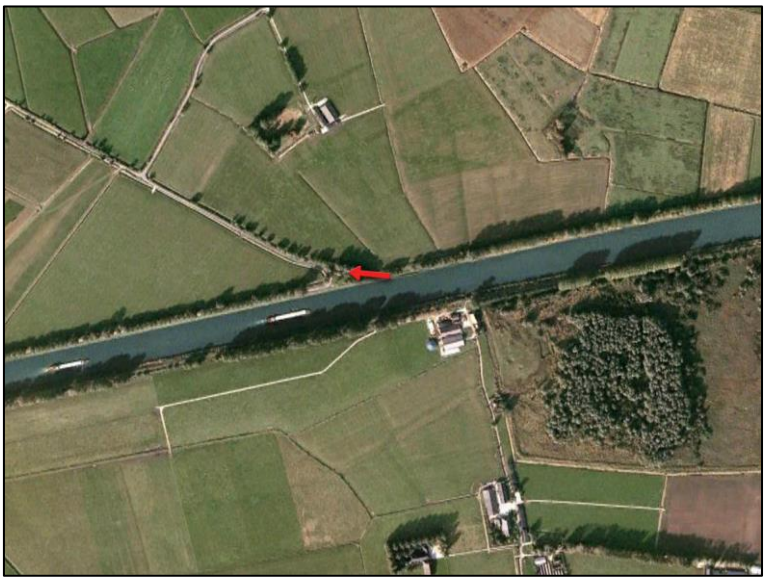

Spanjaardsdijk Noord en Zuid

Door het Van Starkenborghkanaal zou je haast vergeten dat de Spanjaardsdijk gewoon naar het noorden doorloopt. Dat is echter wel degelijk het geval, zij het dat hij ter hoogte van het kanaal een vrij scherpe bocht in noordwestelijke richting maakt.

Het pijltje wijst de richting aan waarin de volgende foto is genomen.

Spanjaardsdijk Noord

Aan de horizon ligt Noordhorn.

Spanjaardsdijk noord

Ook hier ligt het binnendijkse land (op de voorgrond) lager dan het buitendijkse. De bebouwing op de achtergrond is die van Noordhorn.

Tussen Osseweide en Zuiderham

Op het hoogtekaartje zagen we een groot verschil in bodemhoogten ter weerszijden van de de Hogeweg en Spanjaardsdijk. Op Google Earth is daarvan uiteraard niets te zien. De beddingen van Woldstroom en Meedsterriet hebben echter hun sporen nagelaten in de vorm van de percelen.

Het pijltje wijst naar het schuine tracé van de Hoogemeedster Waterleiding tussen de Hogehoeve en de Friesestraatweg.

Spanjaardsdijk met boerderij Osseweide

Het land ten westen van de Hogeweg ligt veel hoger dan dat aan de oostzijde. Ten noorden van de Friesestraatweg, ter weerszijden van de Spanjaardsdijk, is het hoogteverschil nog groter.

De foto is genomen vanuit het oosten en we kijken in westelijke richting, naar de Spanjaardsdijk met daarachter de boerderij 'Osseweide'. Het land tussen Zuiderham en de Spanjaardsdijk ligt plaatselijk ruim 1,5 meter lager dan dat ten westen van de dijk. Er is zelfs een plek waar het hoogteverschil 2 meter bedraagt.

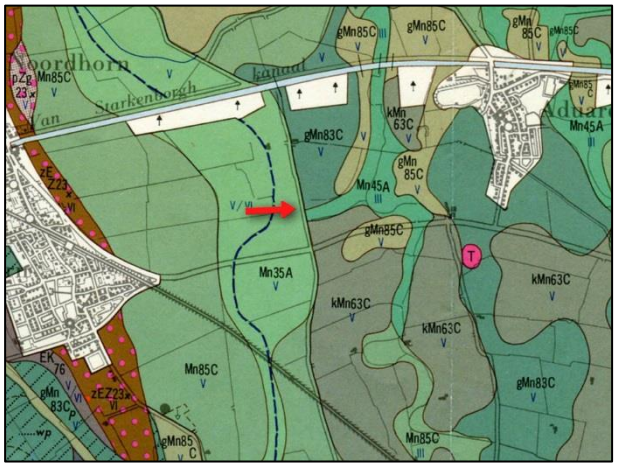

Grondsoorten tussen Zuidhorn en Aduard

De rode pijl wijst naar de plaats waar de volgende foto is gemaakt.

Niet alleen de bodemhoogten verschillen aan weerszijden van de Spanjaardsdijk. Ook de grondsoorten zijn niet hetzelfde. De laagte van Zuiderham ten oosten van de dijk vertoont aan het oppervlak andere kleisoorten dan die welke de 'Woldgeul' tussen de Spanjaardsdijk en Noord- en Zuidhorn heeft opgevuld. Dat geldt ook voor de gebieden ter weerszijden van de Hogeweg.

Uit deze verschillen blijkt dat het land ten oosten van de Hogeweg-Spanjaardsdijk reeds vroegtijdig is afgesloten van het opslibbingsproces dat zich ten westen ervan voltrok. Maar het is niet mogelijk om die afsluiting in absolute zin te dateren.

De opslibbing in de Woldgeul ten westen van de Hogeweg en Spanjaardsdijk blokkeerde na verloop van tijd de afstroming van het water uit de venen tussen Vredewold en Langewold (het door de Woldstroom afgevoerde water). Om die reden is een afwateringskanaal gegraven langs Enumatil in de richting van Ypegat. Daarover volgt later meer.

Afgedamde Woldgeul ten oosten van de Spanjaardsdijk

We staan op de Spanjaardsdijk en kijken in oostelijke richting. De sloot markeert de noordzijde van de oude bedding van de Woldstroom.

Dezelfde of gelijksoortige verschillen in grondsoort en bodemhoogte hebben we eerder gezien in de Koningslaagte ten noorden van Groningen en bij Schilligeham, ten westen van Winsum. Ook op die plaatsen zijn oude rivierkronkels afgesneden. De afsnijding van de meanders in de Koningslaagte lijkt erg oud te zijn, maar die bij Schilligeham (de 'Baatjeborg-kronkel') zou wel eens uit – ongeveer – dezelfde tijd kunnen stammen als de afdammingen bij Aduard.

De oostelijke tak van de Woldstroom afgedamd

Ook ten noorden van Aduard – bij Groot Leger en Arbere – zien we hoogteverschillen van de soort die we op het vorige plaatje zagen.

Het bijgaande kaartje is een combinatie van het kaartbeeld uit het begin van de negentiende eeuw (de 'kadastrale minuut') en de moderne hoogtekaart. De Hereweg vanuit Aduard naar

de Friesestraatweg bestond toen nog niet. Alle verkeer volgde destijds de Kleiweg langs de westkant van het dorp.

Het kaartbeeld wekt de indruk dat de rudimentaire zijtak van de Woldstroom ten noordoosten van de boerderij Osseweide eenvoudig is afgedamd. Het water uit de venen tussen Langewold en Vredewold kon daarna alleen afstromen langs de Woldgeul, om Noordhorn heen en dan naar het westen (via de Hamster Watering en Oude Riet).

Een zijl achter Osseweide?

Ik zie geen reden om aan te nemen, zoals Siemens en in zijn spoor ook Schroor en Meijering doen,[8] dat er ooit een zijl is geweest achter boerderij Osseweide.
Ter weerszijden van de Friesestraatweg zijn de sporen van de Woldstroom nog in het landschap te zien.

Boerderij Osseweide aan de Friesestraatweg

Ten noorden van deze boerderij liep de Woldstroom oostwaarts, totdat hij werd afgedamd door de Spanjaardsdijk.

[8] B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 32, Schroor en Meijering, *Golden Raand*, 76.

Overblijfsel van de Woldstroom

Ten westen van Osseweide, tegenover de ree (oprit) van Vette Koe, herinnert een kromme sloot aan de voormalige bedding van de Woldstroom.

Boerderij Vette Koe

De boerderij is een van de vele Ommelander heerden die in of vlak naast de bedding van een oude watergang staan. In dit geval tekent de bedding zich in het landschap af als een inversierug.

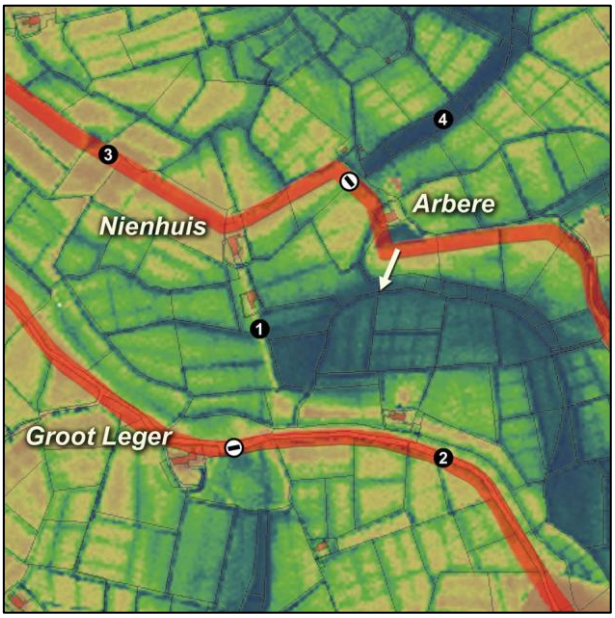

Opslibbing bij Arbere

1. ‘Nienhuisdam’
2. ‘Aduarderdijk’
3. Middagsterdijk
4. Middagsterriet

Het witte pijltje wijst in de kijkrichting van de volgende foto.

Tot slot van dit overzicht van vroege ingrepen van Aduard kijken we nog even naar de Kliefslootgeul ten noorden van Aduard en de 'Nienhuisdam' die daarin is gelegd. Deze kwam eerder aan bod in de delen 5 en 6 van 'Groningen en het Drentse water'.

De situatie tussen Groot Leger en Arbere is in verschillende opzichten opmerkelijk. Jan Delvigne heeft daarop gewezen.[9] Aan de zuidzijde van de geul ligt de 'Aduarderdijk', aan de noordkant de Middagsterdijk. Deze sloot bij Arbere de zuidelijke monding van de Middagsterriet af. We zagen ook dat daar een klep of zijl moet zijn aangebracht terwille van de uitwatering van de omgeving van Fransum. Buiten de dijk is de uitmonding van de Middagsterriet op de hoogtekaart herkenbaar als een groene strook in een okerkleurige omgeving. Duidelijk is dat de bedding aan de buitendijkse kant zo goed als dichtgeslibd is.

Opslibbing kan in een rap tempo gaan. Door onderzoek op het Zernike-complex ten noorden van de stad Groningen is vastgesteld dat in een bepaalde periode de bodem daar met c. 2 cm per jaar is gestegen. Elders zijn gevallen gerapporteerd waar de opslibbingssnelheid 4 cm. per jaar bedraagt.[10]

De 'Nienhuisdam' en de opslibbing die het gevolg was van de aanleg ervan, maken het wat lastig om zich voor te stellen hoe de situatie is geweest die daaraan vooraf ging. We moeten die dam dus even wegdenken.

Als dat lukt begrijpen we dat de buitendijkse opslibbing bij de monding van de Middagsterriet het gevolg moet zijn geweest van het tot stilstand komen van het slibrijke vloedwater op de kentering (het keerpunt van het getij). Dat gebeurde echter alleen hier, in een letterlijk dode hoek van de Kliefslootgeul. Even verderop, zo'n 200 meter zuidelijker, vertoont de bedding van dezelfde geul geen spoor van opslibbing. Dat wijst erop dat het water daar nooit tot rust kwam, ook niet op de kentering.

Kliefslootgeul tussen Arbere en Groot Leger

9 Delvigne, a.w., 83 onder F, G en H.

10 R.P. Exaltus en G.L.G.A. Kortekaas, 'Prehistorische branden op Groningse kwelders', in: *PaleoAktueel* 19 2008, 115-124, aldaar 115.

Het ontbreken van opslibbing in de Kliefslootgeul doet vermoeden dat er een flink debiet moet zijn geweest en dat de aanvoer van bovenwater vanaf het ontstaan van de geul vrij groot en ook constant was.

Het lijkt onmogelijk dat alleen het lokale water de Kliefslootgeul op diepte heeft kunnen houden. Dat is één van de aanwijzingen voor de veronderstelling dat de Hunsinge al vroegtijdig naar de Kliefslootgeul is afgeleid.

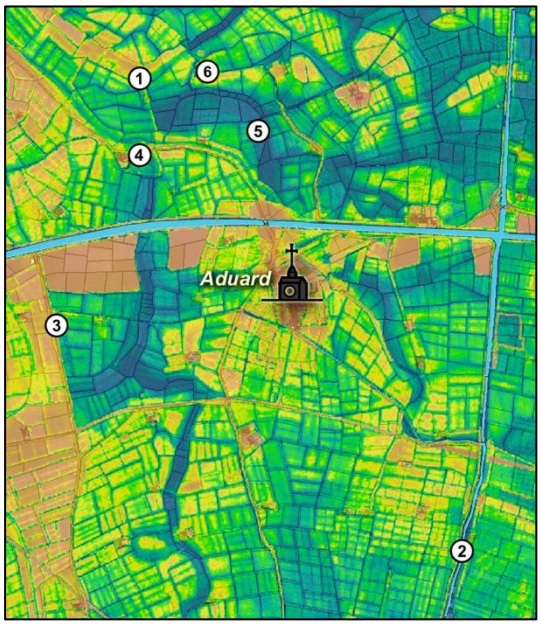

De afsluiting van de Kliefslootgeul

1. Boerderij Nienhuis
2. Aduarderdiep
3. Spanjaardsdijk
4. Boerderij Groot Leger
5. Kliefslootgeul boven de Nienhuisdam
6. Boerderij Arbere

Een scherpe scheidslijn tussen hoge en lage bodems in de Kliefslootgeul bij boerderij Nienhuis ten noordwesten van Aduard laat zien waar deze geul door middel van een dam is afgesloten. Deze afsluiting moet – vanwege de kronkels in het stuk Aduarderdiep tussen Nieuwklap en Nieuwbrug – worden gedateerd op een tijdstip *na* het graven van die watergang.

De relatieve diepte van de Kliefslootgeul boven de 'Nienhuisdam' maakt duidelijk dat hier geen of nauwelijks opslibbing heeft plaatsgevonden. Dit is alleen verklaarbaar wanneer de invloed van de zee hier al vroeg is gestopt.

Ik vermoed dat het de kloosterlingen van Aduard zijn geweest die de Kliefslootgeul omstreeks het jaar 1200 hebben afgedamd. De plaats van de dam is niet toevallig: men koos voor een plek vlak ten oosten van de uitmonding van de gezamenlijke benedenloop van Woldstroom en Meedsterriet bij Groot Leger en ten westen van de monding van de Middagsterriet bij Arbere.

Bij de aanleg van de Nienhuisdam heeft men – waarschijnlijk op een relatief droge plaats, halverwege de dam - een zijl aangebracht waarvan de deuren zich bij opkomend tij sloten. Daardoor bleef het peil boven de dam laag, zodat de aangelegen lage landen hun overtollige water konden lozen. Wanneer er behalve vloeddeuren ook ebdeuren zijn geïnstalleerd, kon men de waterstand boven de dam zelfs nader reguleren. Door de ebdeuren in de dam bij afgaand tij dicht te houden kon men desgewenst het water vasthouden dat voor de scheepvaart nodig was.

De lage landen van Middag die voor hun ontwatering aangewezen waren op het spuibekken boven de Nienhuisdam moeten echter flinke concurrentie hebben ondervonden van het Drentse en Lieuwerderwolder water dat door de Hunsinge en het bovendeel van de Kliefslootgeul werd aangevoerd.

Toch heeft de laagte tussen de Arbere en Aduard waarschijnlijk vrij lange tijd (ruim een eeuw?) gefunctioneerd als boezem voor het Drentse bovenwater en dat van Middag en Aduard zelf.

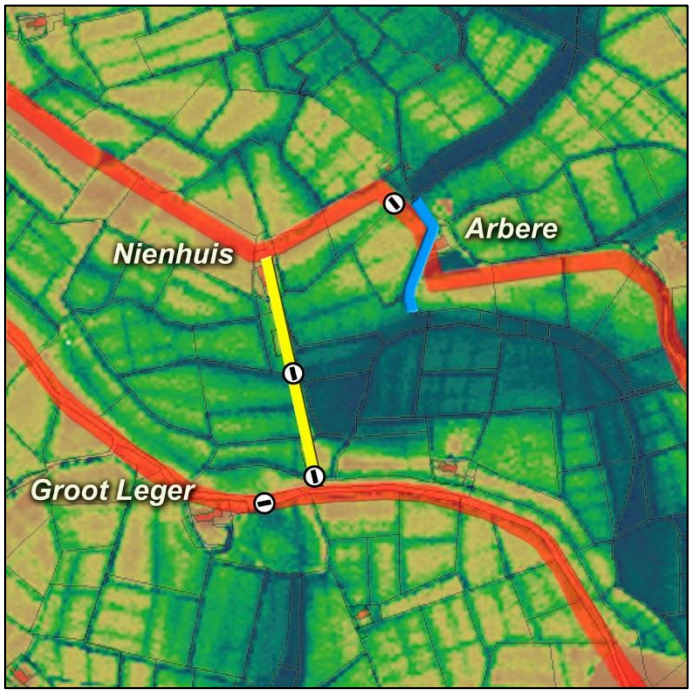

Een nieuwe monding voor de Middagsterriet

Zojuist (op p. 28) zagen we een foto van de sloten in het lage land tussen Arbere en boerderij Groot Leger. Op dit kaartje zoomen we nog even in op de situatie ter plaatse. Met een gele lijn is de 'Nienhuisdam' aangegeven. Halverwege de dam heeft – naar ik vermoed – een spuisluis gelegen.

Een geknikt blauw lijntje bij Arbere geeft de sloot aan die men vanuit de Middagsterriet naar de Kliefslootgeul heeft gegraven. Deze nieuwe monding was nodig doordat de geul buiten de zijl in de Middagsterdijk was dichtgeslibd. Door deze *bypass* werd het Middagster water in de boezem gebracht die tot stand was gekomen door het afdammen van de Kliefslootgeul.

Op het plaatje is ook de zijl ingetekend die men ongeveer een eeuw later, omstreeks 1300, aan het zuidelijke einde van de Nienhuisdam heeft gebouwd toen men het probleem van de concurrerende waterstromen wilde oplossen. In deel 6 van 'Groningen en het Drentse water' (*Arbere en het Aduarderdiep*) hebben we uitvoerig stilgestaan bij het graven van een nieuwe zijltocht voor de afleiding van het Drentse water, het leggen van een nieuwe zijl en de verdeling van de kosten van het onderhoud ervan.[11] Het tracé van die zijltocht (parallel aan de Aduarderdijk) tekent zich op de hoogtekaart duidelijk af.

[11] Hoofdstuk 6.1, 'Een nieuwe zijl bij Arbere'

10 Tussen Aduard en Grijpskerk 1

10.1 Aduard en omgeving
10.2 Woldgeul
10.3 Oost-Vredewoldertocht
10.4 Oxwerderzijl

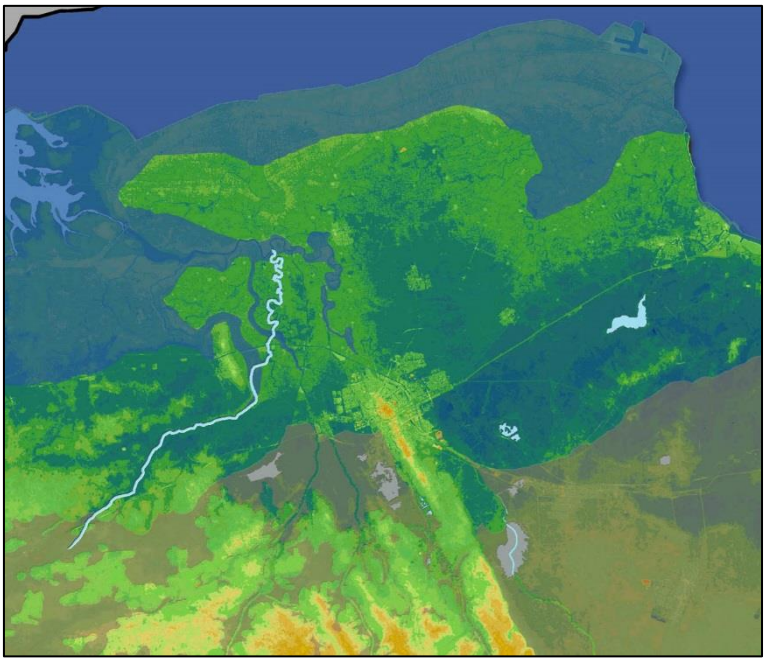

Groningerland na c. 700 na Chr.

Net als het eerste hoofdstuk beginnen we dit tweede met een kaartje van de loop van de 'Woldstroom', nu ingetekend in een kaartje dat een reconstructie geeft van de situatie zoals die in de achtste eeuw na Chr. is geweest.

Men neemt aan dat rond 700 of wat later de Lauwerszee ontstond. Vanaf die tijd drong het zeewater ver het land in. De hier getoonde situatie heeft in het echt niet bestaan. Het plaatje maakt wel duidelijk dat de inbraken die rond of na 700 optraden, de loop van de Woldstroom hebben veranderd.

Ik heb in het vorige hoofdstuk gewezen op de twee grote inbraakgeulen die sinds het ontstaan van de Lauwerszee tot ver in het binnenland doordrongen: de Kliefslootgeul in het oosten en de (veel bredere) Woldgeul in het westen.

De Kliefslootgeul – althans het zuidelijke deel ervan – hebben we bekeken. De noordelijke monding van deze geul, die zich tussen Saaksum en Ezinge bevindt, is volgens Siemens omstreeks 1500 afgesloten.[12] Een bron voor deze datering noemt hij niet, maar ik vermoed dat hij zich baseert op een vergissing van Kooper. Deze dacht abusievelijk dat een wat cryptisch stuk uit 1489 over de afsluiting van een 'Oude Riet' bij Aduarderzijl betrekking heeft op de afsluitdijk tussen Saaksum en Ezinge.[13]

De andere geul, die ik eerder Woldgeul heb genoemd, is nauwelijks besproken. We hebben wel gezien dat deze – vanuit zee gezien – ten zuiden van Humsterland naar het oosten liep, dan ten oosten van Noordhorn en Zuidhorn zuidwaarts ging en tenslotte naar het westen boog. Het binnendringende zeewater had daarbij een bestaande bedding gevolgd, waarlangs water vanuit de venen tussen Langewold in het noorden en Vredewold in het zuiden zijn weg naar zee zocht (de 'Woldstroom').

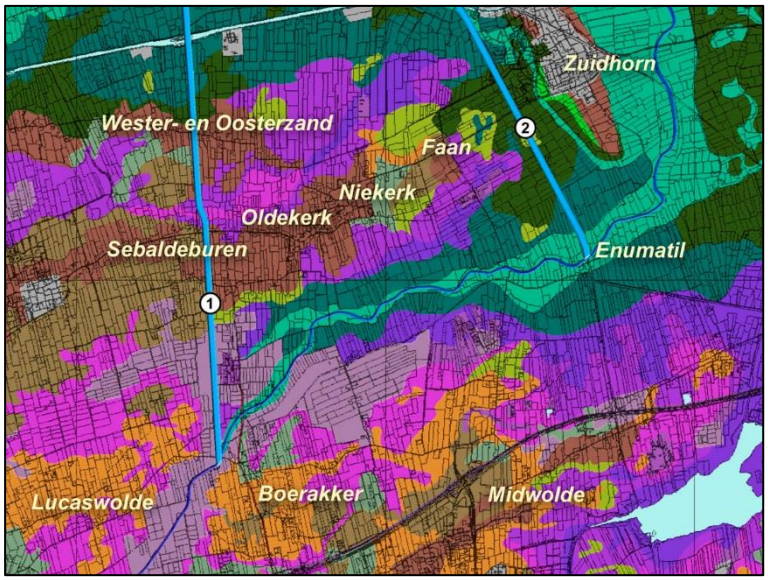

De bodemkaart van een deel van het Westerkwartier met de afleidingen van de Woldstroom

1. 'West-Vredewoldertocht' of Wolddiep
2. 'Oost-Vredewoldertocht' of Hoendiep

De bodemkaart van het Westerkwartier ziet er nogal woest uit. Ik zal niet op de bodemkundige details ingaan, maar wijs nog eens op de trechtervormige Woldgeul, die hier is aangegeven met een groene kleur. Die kleur duidt aan dat de bodem in de geul uit klei bestaat. Het water dat vanuit zee via de geul het binnenland binnendrong zette kleideeltjes af die op den duur een forse laag werden. Doordat de afgezette klei minder aan inklinking onderhevig was dan de naastgelegen, dikwijls venige gronden, rees de bedding ten opzichte van het omliggende land en moest het water uit het veel hoger gelegen zuidwestelijke deel van Vredewold op andere manieren worden afgevoerd. Er zijn daartoe twee kanalen gegraven. We kennen die nu als het Wolddiep en het Hoendiep. Je zou die watergangen ook 'West-Vredewoldertocht' en 'Oost-Vredewoldertocht' kunnen noemen.

---

12 B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 34.

13 Kooper, *Waterstaatsverleden*, 139, en L.M. Pronk-Wiersema en J.J. Delvigne, *Het reilen van de zijl*, 45-48, 57-58. Zie voor een bespreking van het kwestieuze document mijn 'Aduarderdiep en Aduarderzijl(en)', blz. 11 en volgende.

Het is niet toevallig dat het westelijke afwateringskanaal precies halverwege Lucaswolde en Boerakker van het Oude Dwarsdiep aftakt en vandaar kaarsrecht naar het noorden loopt. De bodemkaart laat zien dat precies tot aan dat punt klei is afgezet in de Woldgeul. Hier raakte de geul dus ook het eerst verstopt.

Het Wolddiep vormt de grens tussen de kerspelen Sebaldeburen en Oldekerk. We zullen dat in het volgende en laatste deel nader bekijken wanneer we een akte uit 1385 bespreken. We weten niet wanneer deze watergang is gegraven en ook niet tot hoever hij noordwaarts liep. Siemens vermoedt dat het niet verder is geweest dan de Oude Gaarkeuken, ongeveer 750 meter ten noorden van Sebaldeburen. Vandaar zou het water oostwaarts zijn geleid.[14]

Ofschoon het Wolddiep misschien het oudste is, zal ik eerst aandacht besteden aan de 'Oost-Vredewoldertocht'. Dit is de voorganger van het huidige Hoendiep bewesten Zuidhorn en is oorspronkelijk gegraven om vanaf Enumatil het water noordwaarts af te voeren dat door de opslibbing in de Woldgeul niet langer via die route – om Zuidhorn en Noordhorn heen – kon afstromen. Het gaat daarbij niet alleen om water dat door de nog wel watervoerende delen van de Woldstroom werd aangevoerd, maar ook om dat uit de ontginningsgebieden ten zuiden – en zuidwesten – van Enumatil.

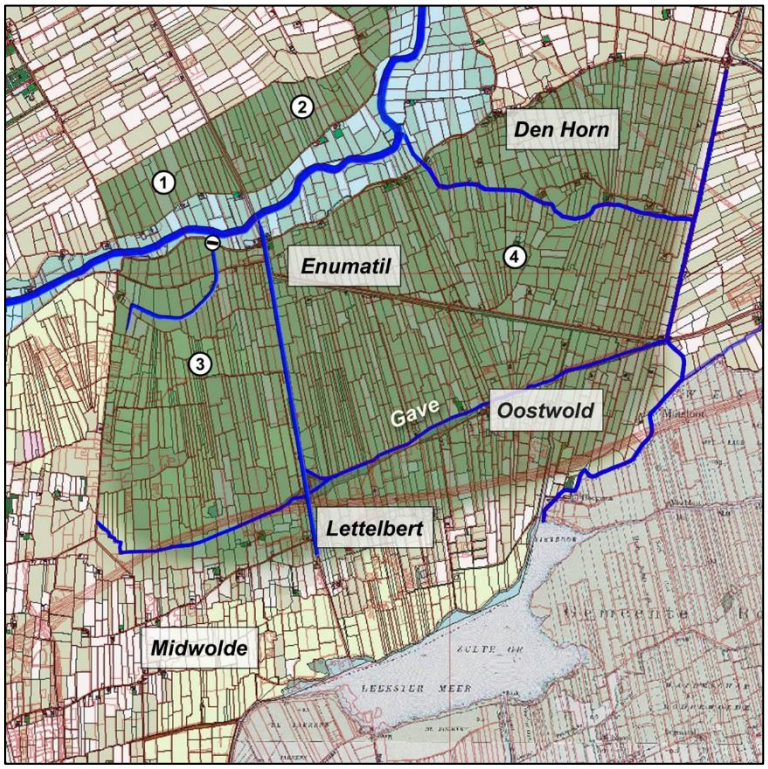

Op de Woldstroom lozende landen

1. Fanerpolder
2. Zuidhorner Zuidpolder
3. Lettelberter Molenpolder
4. Lagemeeden

De verkavelingspatronen in het gebied ten zuiden van Zuidhorn doen vermoeden dat de zuidelijke delen van de Fanerpolder en de Zuidhorner Zuiderpolder (beide ten noorden van de oude Woldstroom) aanvankelijk op de Woldstroom hebben geloosd.

[14] Siemens, a.w. 30.

Dat is waarschijnlijk ook het geval geweest met de ten zuiden van de Woldstroom gelegen Lettelberter Molenpolder, het land tussen Enumatil en Oostwold en de Lagemeeden. Hier bevond zich bovendien een oude watergang, de Gave, die het uit dit veengebied afkomstige water wellicht ooit in oostelijke richting heeft afgevoerd, maar door opslibbing ten westen van Hoogkerk verstopt was geraakt.

Bovendien lijkt het erop dat ook water uit de gebieden ten zuiden van de rug Midwolde-Lettelbert-Oostwold via een omweg in de Woldstroom terecht kwam. Ook dat was vermoedelijk ooit – via een tracé dat grotendeels gelijk op liep met de voormalige provinciegrens tussen Drenthe en Groningen – in noordoostelijke richting gestroomd, totdat deze route door opslibbing verstopt raakte. Wellicht moest het toen via Lagemeeden afstromen.

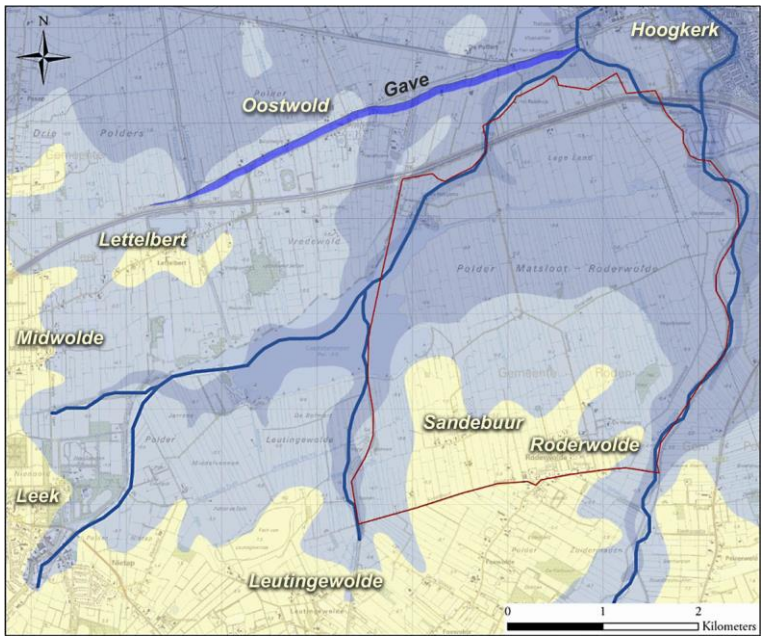

Smeltwaterdalen ten zuidwesten van Hoogkerk

Het kaartje is een enigszins bewerkte versie van een afbeelding uit de scriptie die Jeroen Zomer schreef over de landschapsgeschiedenis van Roderwolde.[15]
Het door hem onderzochte gebied is rood omkaderd.

Het huidige landschap is geen simpele reflectie van de pleistocene ondergrond. Daarin zien we verschillende smeltwaterdalen. Alleen het dal rechts op het plaatje is nu nog steeds herkenbaar als bedding van een rivier. In dit geval gaat het om het Peizerdiep. Waarschijnlijk hebben ook de andere laagten nog water afgevoerd in de tijd dat zich daar een veendek bevond. Het is dan ook niet uit te sluiten dat de Gave – hier aangegeven met een wat dikkere blauwe lijn – ten tijde van de eerste veenontginningen water in oostelijke richting heeft afgevoerd.

De hoeveelheid water die door dit stelsel van beddingen werd afgevoerd, was waarschijnlijk te gering om te verhinderen dat benedenstrooms opslibbing plaatsvond. Tegenwoordig bevindt zich ten westen van Hoogkerk juist een hogere zone als gevolg van opslibbing bij de

[15] Jeroen Zomer, *Landschapsgeschiedenis van Roderwolde. Een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsgenese van een woldgebied in de Kop van Drenthe en de kolonisatie en ontginning in de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (Scriptie RuG 2009).

Hunsinge. Wellicht is daardoor de afvoer van water uit zuidwestelijke richting onmogelijk geworden en moest het naar het noordwesten worden geleid.

In het vorige hoofdstuk en ook hierboven hebben we gezien dat de Woldgeul zich op bodemkaarten aftekent als een trechtervormige tong. We zagen ook dat het zeewater tot ver in het binnenland is doorgedrongen en dat de geul ten noorden en ten zuiden van Den Ham in verbinding heeft gestaan met de veel smallere Kliefslootgeul.

We zagen zojuist dat klei minder snel inklinkt dan veen en dat daardoor de afwatering via oude beddingen werd bemoeilijkt wanneer daarin klei werd afgezet. Het in de voormalige bedding afgezette materiaal was ook zelf niet in gelijke mate onderhevig aan klink. In het midden van de stroom, waar de stroomsnelheid het hoogst was, zijn de grootste deeltjes afgezet, zodat daar de inklinking het geringst was. Het gevolg is dat oude beddingen zich nu voordoen als kleiruggen in het landschap.

In het voorgaande is de opslibbing in de Woldgeul al even vermeld en ook op enkele plaatjes getoond. Het ging toen om de hoogteverschillen ter weerszijden van de Hogeweg/Spanjaardsdijk en om de afwatering van Lagemeeden.

We zullen het gebied rond de hoogte van Noord- en Zuidhorn nu nader onder de loep nemen. Wanneer we hierbij ook de hoogteverschillen laten zien, wordt het beeld nog sprekender. Dan zien we hoe de voormalige geul zich als een langgerekte, trechtervormige hoogte door het land kromt.

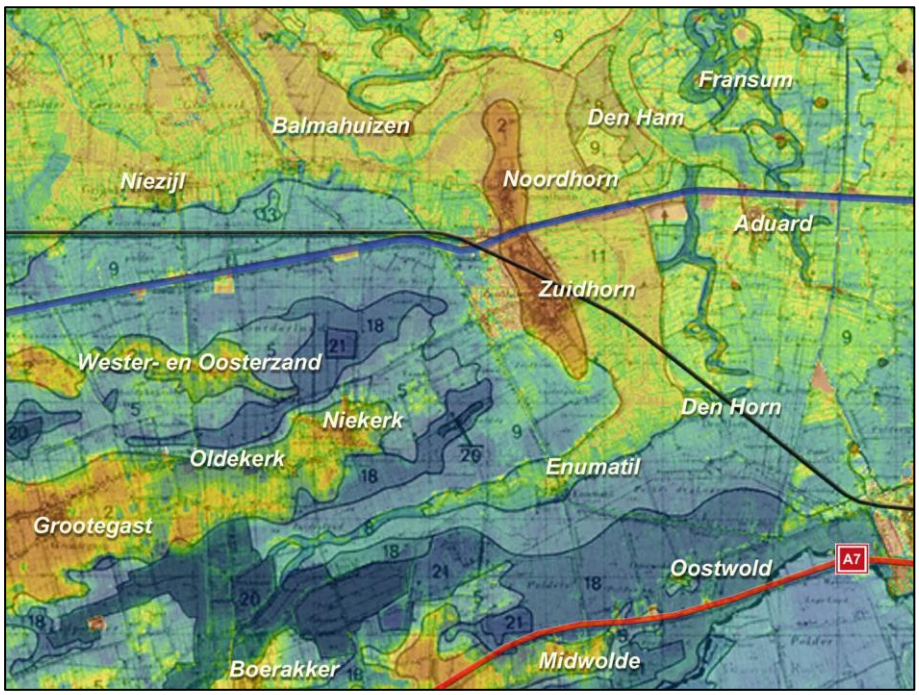

De afgezette klei vormt een hoge rug

De veranderingen in het maaiveld-niveau hebben natuurlijk grote invloed gehad op de bruik- en bewoonbaarheid van het land.

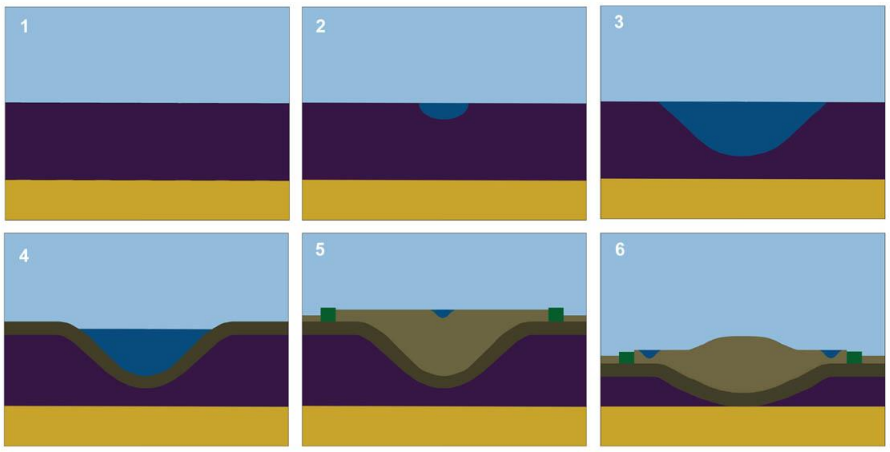

Schematische voorstelling van het opslibbingsproces met een 'inversierug' als eindresultaat

De plaatjes zijn een bewerking van tekeningen die gemaakt zijn door Ben Westerink.[16]

1. Veen op vaste ondergrond
2. Veenstroompje
3. Inbraak van zeewater
4. Afzetting van klei
5. Voortgaande afzetting van klei en dijkaanleg
6. Inklinking van het onderliggende veen

Uiteindelijk liggen zelfs de dijken lager dan de voormalige bedding

Inversierug bij 'Vette Koe'

De foto is genomen vanaf het fietspad bij de rotonde ten oosten van Zuidhorn.

[16] Ben Westerink, 'Enumatil; het landschap op z'n kop. Oude dijken in Groningen' (*Groeninghen Historisch*, april 1993).

Drie bodemniveau's aan de Zuiderweg bij Zuidhorn

Links het buitendijkse land in de voormalige Woldgeul, rechts het binnendijkse land van de Zuidhorner Zuiderpolder.

Het niveau van de dijk ligt tussen dat van het binnendijkse en buitendijkse land in!

Inversierug aan de Dijkstreek

We kijken in oostelijke richting. De kerk van Enumatil piept net boven de rug uit.

Inversierug aan de Dijkstreek

De omgekeerde geul is hier zo smal, dat hij op een dijk lijkt.

Inversieruggen zoals die aan de Dijkstreek bij Enumatil werden door Kloppenburg 'natuurdijken' genoemd. Daarmee sloot hij aan bij het bestaande spraakgebruik dat ook verantwoordelijk is voor de naam 'Dijkstreek' voor de buurschap die zich hier heeft gevormd. Maar van een echte dijk is in dit geval geen sprake.

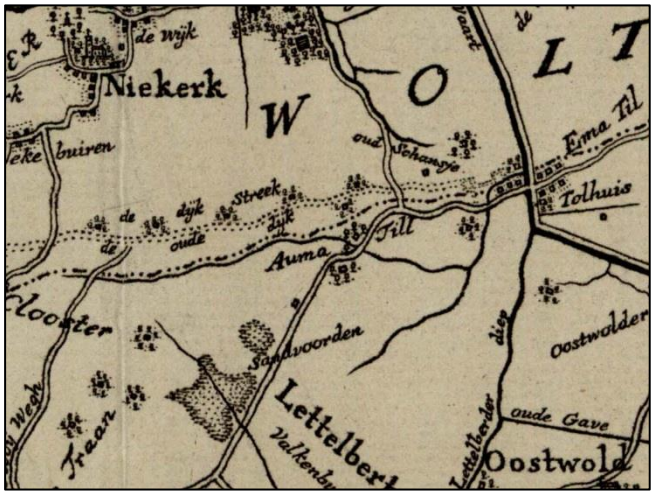

Ook op de kaart van Theodorus Beckeringh heet de Dijkstreek ten westen van Enumatil 'de oude dijk'

De brug over het Wolddiepje of Matsloot – de huidige Auwemabrug – staat op Beckeringhs kaart aangegeven als *'Aumatill'*.

Op dit plaatje – waarin een satellietfoto en een uitsnede uit de hoogtekaart zijn gecombineerd – zien we ongeveer hetzelfde gebied als op de uitsnede van de kaart van Theodorus Beckeringh uit 1781.

Het pijltje wijst naar de plaats waar in de jaren 30 van de vorige eeuw een houten vloertje is gevonden dat geïnterpreteerd is als de bodem van een sluis.[17]

[17] D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* dl. 61 (1944) 329-356, 429-455, aldaar 431.

Anders dan Kloppenburg – die dacht dat het hier moest gaan om de monding van een watergang waarlangs Hooge- en Lagemeeden hun water loosden – vermoed ik dat we eerder moeten denken aan de ontwatering van het gebied ten zuidwesten van Enumatil en wel in een periode toen de bodem daar nog niet zo was gedaald als nu het geval is en de bedding van de Woldgeul ten oosten van Enumatil nog niet helemaal was dichtgeslibd.

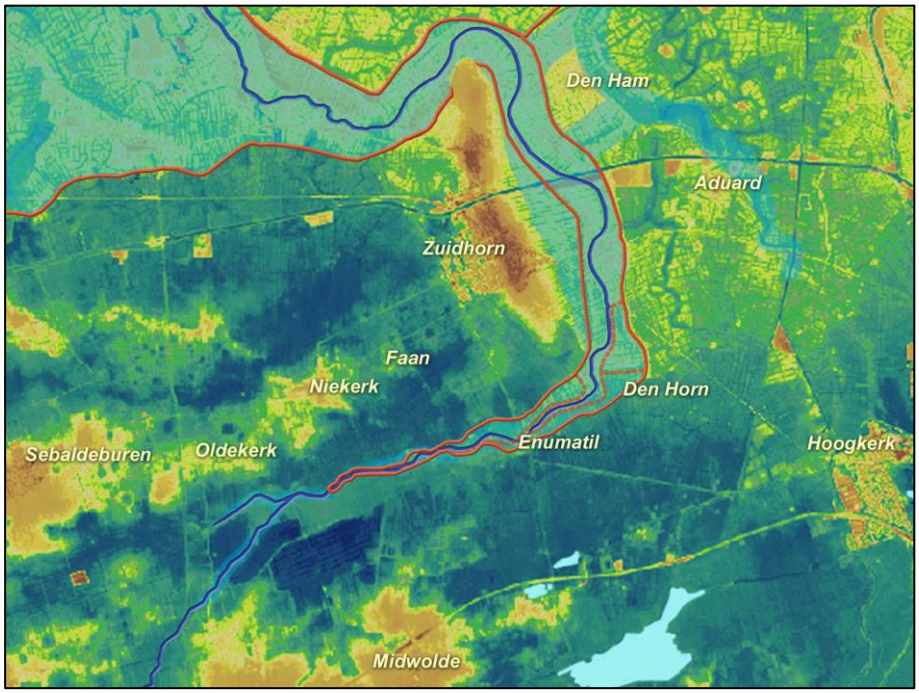

De Woldgeul bedijkt

Het oudste schriftelijke document dat we over de waterstaatkundige toestand in dit deel van het Westerkwartier bezitten – een tekst uit 1385 – heeft betrekking op de problemen die het West-Vredewolder water in Langewold veroorzaakte. Zoals gezegd laat ik die bron nu buiten beschouwing; in het eerste hoofdstuk van deel 11 zullen we er de nodige aandacht aan schenken.

Bij Den Horn werd het aan bodemdaling onderhevige lage land beschermd door dijken die de vloed moesten weren. Door de trechtervorm van de geul kon die hier hoog oplopen. Aan de noordzijde van de Woldgeul zien we de Zuiderweg die Enumatil met Zuidhorn verbindt en aan de zuidzijde de Westerdijk, die tussen Enumatil en Den Horn ligt.

Ten noorden van Den Horn zijn het aan de oostzijde van de Woldgeul de Hogeweg, de Spanjaardsdijk en de Oude Dijk die respectievelijk de Hoogemeeden, Zuiderham ten westen van Aduard en Noorderham (Den Ham) beschermden.

Over de chronologie van de dijkaanleg en het opslibbingsproces weten we niets. De oudste schriftelijke bronnen over de waterstaatkundige ontwikkeling van dit gebied dateren van rond 1450. Daarom moeten we voor de reconstructie van de gebeurtenissen afgaan op grondsoorten, bodemhoogten en kavelpatronen.

Westerdijk tussen Enumatil en Den Horn

Zojuist zagen we de Zuiderweg onder Zuidhorn, die aan de noordzijde van de Woldgeul loopt. De bovenstaande foto toont de Westerdijk, die op de zuidelijke oever van de geul ligt en in het verleden een belangrijke rol heeft gespeeld in de landverbinding tussen Groningen en het Westerkwartier en Westerlauwers Friesland. Later – in de zestiende eeuw – vinden we deze route vermeld als *Ayngeweg*.

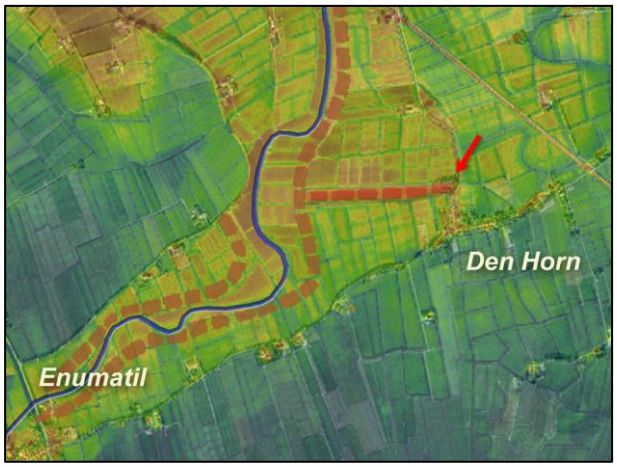

Een *'slachte'* bij Den Horn

Het pijltje wijst naar de Hornsterheerd.

De opslibbing en gefaseerde bedijking van het buitendijkse gebied hadden vanzelfsprekend gevolgen voor de afwatering. De details van dit proces ontgaan ons.

Het ziet er naar uit dat bij de Hornsterheerd (bij het pijltje) een *'slachte'* of dwarsdijk in de geul is gelegd en dat men de lopende stroom nauwer heeft ingesloten met nieuwe dijken. Buiten die dijken ging de opslibbing gewoon verder, binnen de nieuwe dijken bleef de toestand zoals hij was vóór de bedijking.

Door de voortgaande opslibbing nam de afvoercapaciteit van de resterende stroom steeds verder af. De landerijen van Lagemeeden ten zuidoosten van Den Horn en het ten westen daarvan gelegen gebied (later Lettelberter Molenpolder en Waterschap Vredewold geheten), waar als gevolg van de ontginning een sterke daling van de bodem was opgetreden, raakten hierdoor hun oude lozingsmogelijkheden kwijt.

Hornsterheerd

De boerderij Hornsterheerd (Hogeweg 7, ook Hörnsterheerd genoemd) is een rijksmonument.

Achter de boerderij is de Woldgeul gedeeltelijk afgedamd door het leggen van een dijk die ik gemakshalve de 'Hornsterslachte' noem.

Hornsterheerd

Rechts van de boerderij is de wat hoger gelegen Hogeweg zichtbaar.

De 'Hornsterslachte' lijkt gelegd te zijn om een hoek vruchtbaar buitendijks land in te polderen. De dijk vormde de kerspelgrens tussen Zuidhorn en Hooge- en Lagemeeden. Ook in waterstaatkundige zin was hier later een grens. Het land ten zuiden van de slachte viel onder het Sloterzijlvest (later Nijesloterzijlvest), het land ten noorden onder het Aduarderzijlvest. Ten noorden van deze slachte bezat de abdij van Aduard land, ten zuiden ervan niet. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de ontginningsgeschiedenis. Ik vermoed dat de Hornsterslachte al bestond toen in Aduard een klooster werd gesticht en dat hij dus uit de twaalfde eeuw dateert.

Uit een latere bron weten we dat de 'Langeweersters' (de kolonisten van Langeweer, anders gezegd: de landgebruikers van Hoogemeeden?) moesten meewerken aan het onderhoud van de *'Nijeslachte'* bij Balmahuizen, de pomp daarin en het zijldiep daarheen.[18] Daarover kom ik later nog te spreken.

Alle buitendijkse landerijen ten noorden van de Hornsterslachte loosden hun eigen water noordwaarts, via de bedding van de voormalige Woldstroom, langs Zuid- en Noordhorn naar de Oude Riet. Ten zuiden en zuidwesten van de Hornsterslachte liep het water westwaarts

[18] GrA T713-2 fol. 125.

naar Enumatil en dan ten westen van Zuid- en Noordhorn via de Oost-Vredewoldertocht eveneens naar de Oude Riet.

Fietspad achter de Hornsterheerd

Onlangs is het nieuwe fietspad geopend tussen Zuidhorn en Den Horn. Het oostelijke uiteinde bevindt zich bij de ijsbaan in Den Horn, het westelijke komt uit op de Zuiderweg.

We zien links de achterkant van de Hornsterheerd. Het pad maakt een paar haakse bochten.
De bruine streep links achter de boerderij is de 'Hornsterslachte'.

Fietspad langs de Hornsterslachte

Het nieuwe fietspad loopt aan de zuidzijde langs de Hornsterslachte. Als mijn veronderstelling klopt, is deze dijk aangelegd om een hoek ('horn') van de Woldgeul in te polderen. Ten noorden van de dijk behoorde het land aan het klooster Aduard, het ten zuiden van de dijk gelegen land (rechts op de foto) niet.
De dijk is tevens de kerspelgrens tussen Zuidhorn in het noorden en Hooge- en Lagemeeden in het zuiden.

Op het perceel ter rechterzijde heeft een boerderij gestaan. Bij de aanleg van het fietspad zijn enkele sloten gedempt die getuigden van de situatie zoals die 1000 jaar geleden tot stand is gekomen.

De inversierug doorsneden

Het plaatje laat de hoge opslibbing zien in het deel van de Woldgeul dat lange tijd buitendijks is gebleven.

De bomen rechtsachter staan langs de Zuiderweg.

10 Tussen Aduard en Grijpskerk 1

10.1 Aduard en omgeving
10.2 Woldgeul
10.3 Oost-Vredewoldertocht
10.4 Oxwerderzijl

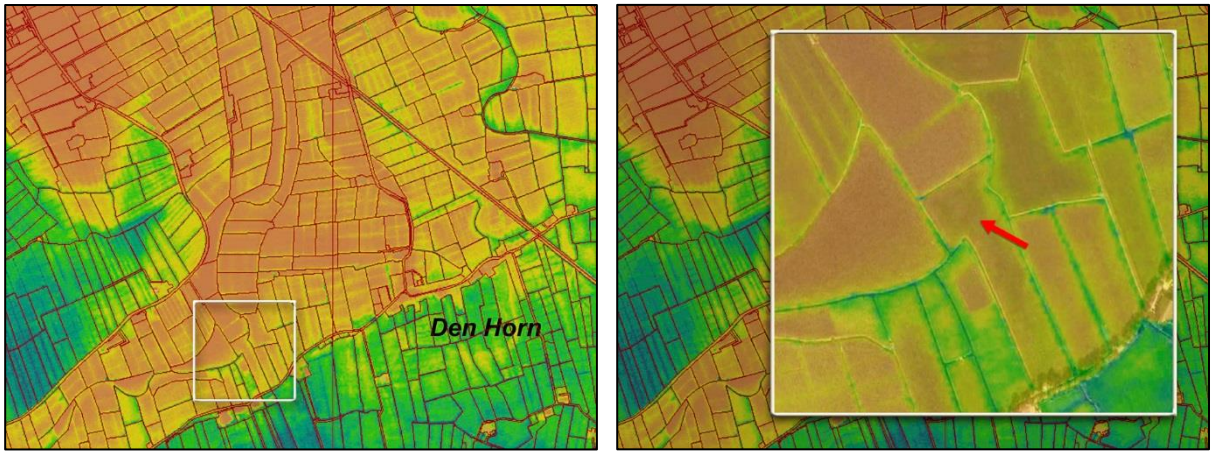

Een waterscheiding bij Den Horn

Als gevolg van de opslibbing in de Woldgeul ontstond ten zuidwesten van Den Horn een waterscheiding. Ten noorden ervan stroomde het water noordwaarts, ten zuiden en westen ervan liep het naar het westen. Dat laatste was overigens pas mogelijk, nadat er vanaf Enumatil een nieuwe uitgang naar zee was gegraven: de Oost-Vredewoldertocht.

Op de uitsnede (rechts) is de bedoelde waterscheiding duidelijker te zien. Het pijltje wijst naar de plaats waar de oude Woldstroom spoorloos is verdwenen. Links van deze waterscheiding stroomde het water naar het westen, door de watergangen van het Sloterzijlvest (later Nijesloterzijlvest) naar de Oude Riet, rechts (ten noorden) ervan liep het noordwaarts, stroomde tussen Noordhorn en Den Ham door en kwam dan ook in de Oude Riet uit.

Zoals gezegd weten we niet wanneer de afleiding bij Enumatil tot stand is gekomen en wanneer de hier getoonde situatie is ontstaan.

De waterscheiding bij Den Horn met de oude kadasterkaart

Vergelijking tussen de verschillende kaartbeelden maakt duidelijk dat hier van alles is veranderd. Maar ook op de negentiende-eeuwse kadasterkaart is de oude bedding van de Woldstroom op één plek helemaal verdwenen en blijken andere watergangen de afvoerfunctie te hebben overgenomen.

Volgens de waterstaatskaart van Geertsema werd het water aan de noordkant van het plaatje via de Hoogemeedster Waterleiding afgevoerd. Het liep oostwaarts en kwam bij de Vossentil in de Lindt uit. Dit systeem hoorde dus bij het Aduarderzijlvest. De watergang aan de westkant – de oude bedding van de Woldstroom – kwam via een duiker in het Hoendiep uit. Rechtsonder komt een watergang uit Lagemeeden: de Dijkstreekstertocht. Ten noorden van de Westerdijk loopt een sloot in dezelfde richting noordwaarts. In een vroegere periode zal hier een watergang zijn geweest die in open verbinding stond met de Woldstroom en water noordwaarts afvoerde. Tegenwoordig loopt het water door deze sloot in tegenovergestelde richting om via een gemaal in het Hoendiep uit de komen.

Wat we op het kaartje zien zijn constructies die tot stand zijn gekomen in een veel latere periode dan die waarop onze focus nu ligt.

Dijkstreekstertocht vanaf de Westerdijk

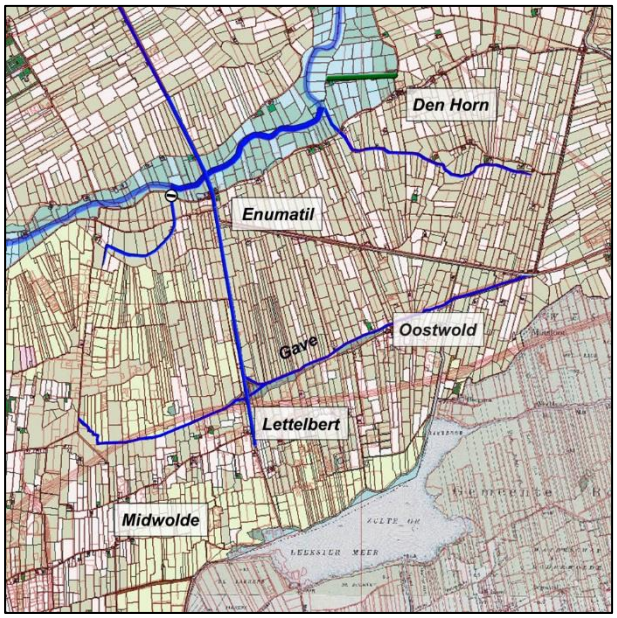

Afleiding van het water ten zuiden van de 'Hornsterslachte'

Nadat vanaf Boerakker het Wolddiep naar het noorden was gegraven, voerde de Woldstroom beneden Boerakker niet langer water af dat afkomstig was uit de omgeving van Marum en Lucaswolde. Als gevolg van de voortschrijdende opslibbing voerde waarschijnlijk ook de bedding ten oosten van Boerakker al geen water meer.

Zolang de oude bedding van de Woldgeul ten oosten van Enumatil nog enigszins functioneerde zal – we zagen dat al – het water uit de streek ten zuiden van Enumatil via een zijltje ten westen van het huidige dorp Enumatil in die bedding zijn uitgekomen. Het gaat hier om het gebied dat later bekend zou staan onder de naam Sloterzijlvest en nog later als Nijesloterzijlvest. Daartoe behoorden de Oost-Vredewolder dorpen Oostwold, Lettelbert, Midwolde en Tolbert, en ook delen van Noord-Drenthe: Roderwolde, Leutingewolde en landerijen onder Foxwolde, Nietap, het westen van Roden, de Sulte en Steenbergen.

Door de opslibbing in de Woldgeul was het nodig om voor het zuidelijke water een nieuwe afvoer te maken: de Oost-Vredewoldertocht of 'proto-Hoendiep'. Wanneer en hoe dit precies is gebeurd weten we niet.

Kloppenburg is van mening dat het water even ten westen van Enumatil naar het noorden werd geleid.[19] In zijn voetspoor meent Ligterink te weten dat de Oost-Vredewolders bij Enumatil een sloot groeven dwars door de kleirug en die doortrokken naar Oxwerd. 'Oorspronkelijk was dit zijldiep de zigzag-lopende sloot op de grens van de gemeenten Zuidhorn en Oldekerk.' De tegenwoordige Katerhals zou een overblijfsel zijn van deze watergang.[20]

Noch de kadastrale, noch de hoogtekaart bevatten aanwijzingen voor de juistheid van de veronderstellingen van Kloppenburg en Ligterink.

---

19 D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* dl. 61 (1944) 329-356, 429-455, aldaar 431-432.

20 G.H. Ligterink, *Tussen Hunze en Lauwers. Kultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier* (Groningen 1968) 62.

De ontginning ten noorden van Midwolde en Lettelbert kan zijn uitgegaan van de zandrug waarop deze dorpen liggen, maar ook het omgekeerde is denkbaar: dat de ontginning vanuit de beddingen van de Woldstroom en de Gave is begonnen.

Zoals eerder opgemerkt valt niet uit te sluiten dat er een tijd is geweest waarin de Gave water uit dit gebied oostwaarts heeft afgevoerd. Maar het feit dat noch Midwolde, noch Lettelbert of Oostwold omstreeks 1300 betrokken waren bij de aanleg van een nieuwe zijltocht in de Kliefslootgeul, wijst erop dat ze toen niet bij Aduard afwaterden. De enige uitweg kan dus noordwaarts, via de Oost-Vredewoldertocht zijn geweest. Dit doet vermoeden dat deze tocht reeds in de dertiende eeuw bestond.

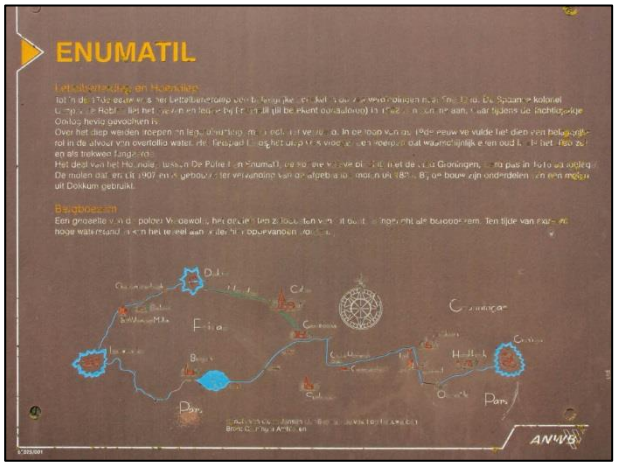

ANWB-informatiebord in Enumatil

Dat is heel wat anders dan wat het ANWB-bord in Enumatil meldt. Wie de moeite neemt om de verweerde en vrijwel onleesbaar geworden tekst te ontcijferen verneemt dat het Lettelberterdiep gegraven is op bevel van de Spaanse kolonel Caspar de Robles die in 1582 bij Enumatil een schans liet aanleggen, waar tijdens de Tachtigjarige Oorlog hevig gevochten is.

Het is fijn dat de ANWB ons op de hoogte wil stellen van de historische achtergrond van Enumatil, maar het was nog mooier geweest wanneer men wat zorgvuldiger te werk was gegaan.

Want Caspar de Robles is zeker niet degene geweest die opdracht heeft gegeven tot het graven van het Lettelberterdiep – deze watergang is vermoedelijk al in de dertiende eeuw gegraven – en ook heeft hij niets te maken gehad met de schans bij Enumatil. In de nasleep van de Pacificatie van Gent (herfst 1576) werd hij gearresteerd en was zijn rol in het Noorden uitgespeeld. En o ja, hij was ook geen Spanjaard, maar een Portugees.

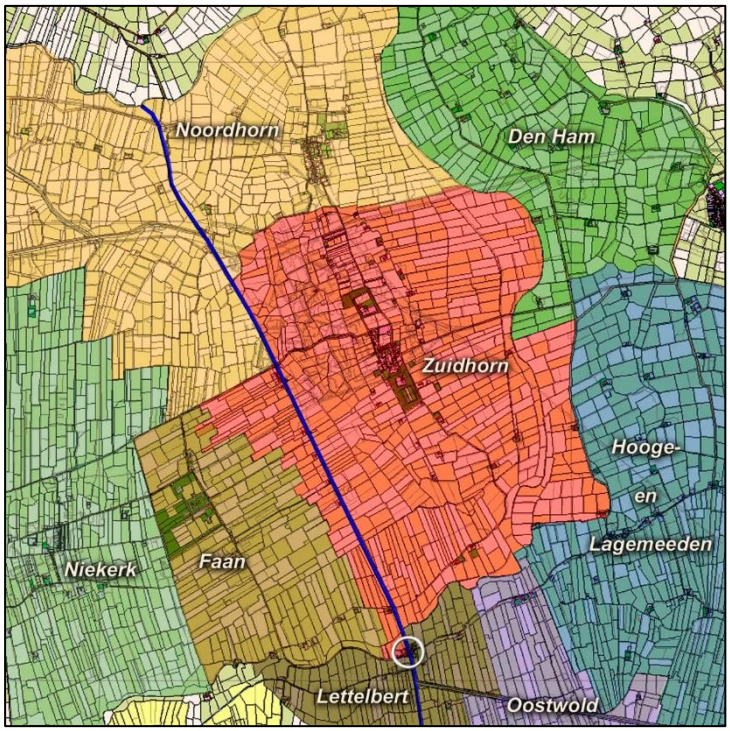

De Oost-Vredewoldertocht of 'oer-Hoendiep'

Op dit kaartje zijn de kerspelen in het gebied met verschillende kleuren aangegeven. Zo is goed te zien dat de Hornsterslachte de kerspelgrens vormt tussen Zuidhorn (rood) en Hooge- en Lagemeeden (blauw). Het kerspel Zuidhorn vertoont aan de westzijde een rafelige rand. Dat zijn de zigzagsloten van Ligterink. Tegelijkertijd vertoont de verkaveling van het lage land van Zuidhorn en Faan een duidelijke samenhang.

Ten noorden van Briltil vormt het Hoendiep over 825 meter de kerspelgrens tussen Noordhorn (geel) en Zuidhorn. De verkaveling is hier uitgesproken rommelig, maar zeker ouder dan het diep, dat op een aantal punten kennelijk oudere kavelgrenzen en (kleine) watergangen doorsnijdt. Het is op zijn minst duidelijk dat de Oost-Vredewoldertocht secundair is ten opzichte van de verkaveling.

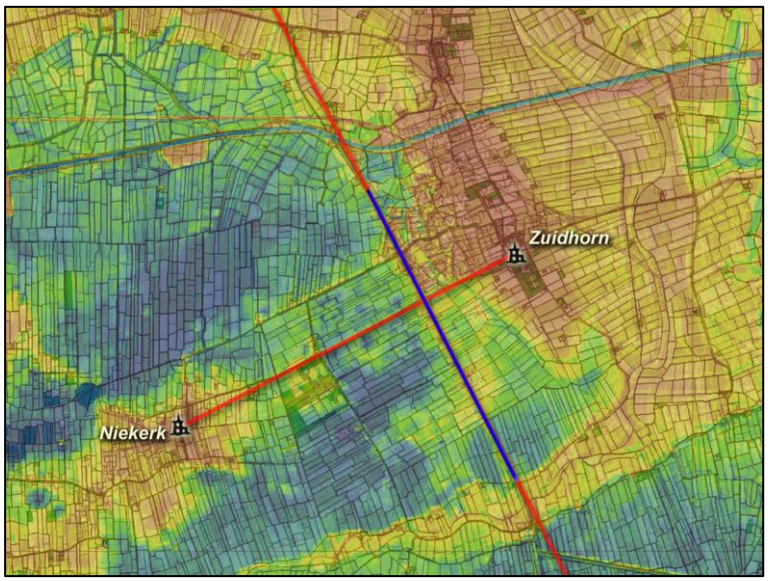

Het 'oer-Hoendiep' en de verkaveling bij Zuidhorn

Die verkaveling lijkt te zijn afgeleid van een lijn die getrokken kan worden tussen de kerken van Zuidhorn en Niekerk. Waarschijnlijk heeft de oriëntatielijn Niekerk-Zuidhorn alleen in indirecte zin de constructie van de Oost-Vredewoldertocht bepaald. Bij het graven van dat kanaal heeft men eenvoudig gebruik gemaakt van de verkaveling die er al was en die was afgeleid van de tussen beide kerken getrokken lijn. Zoals het plaatje laat zien staat de Oost-Vredewoldertocht – Ligterink noemt deze watergang de 'Emetilstertocht' – haaks op de kavelsloten die vanaf de hoogte van Zuidhorn naar beneden lopen.

De twaalfde-eeuwse kerk van Niekerk

Kerk en toren staan op een cirkelvormig kerkhof. Tijdens de restauratie zijn rondboogvensters aangetroffen in het tufstenen muurwerk. Daaruit valt af te leiden dat het schip van de kerk uit de twaalfde eeuw dateert. De halfronde koorsluiting is in de zeventiende eeuw vervangen door de tegenwoordige. De bakstenen aanbouw aan de zuidzijde dateert uit de dertiende eeuw, in welke periode tevens de toren zal zijn ontstaan.

De twaalfde-eeuwse kerk van Zuidhorn

In Zuidhorn staan kerk en toren op een omheind kerkhof. De kerk is een eenbeukig gebouw met driezijdige koorsluiting. Het muurwerk is deels van turfsteen; ook de toren dateert gedeeltelijk nog uit de dertiende eeuw. Hij is later verhoogd en van een naaldspits voorzien. Aan noord- en zuidzijde van de kerk bevinden zich lagere uitbouwen.

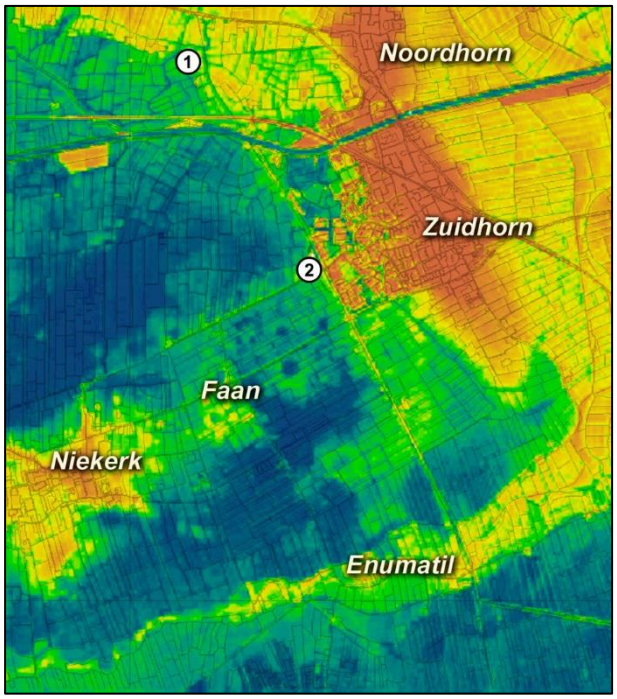

De 'Oost-Vredewoldertocht' – het latere Hoendiep – en de laagten ten noorden en zuiden van Faan

1. Oxwerd
2. De Bril

Zoals gezegd meende Ligterink dat het water uit de omgeving van het ten zuiden van Enumatil gelegen Lettelbert aanvankelijk via de zigzag lopende kerspelgrens tussen Faan en Zuidhorn noordwaarts heeft gelopen. Zelfs als dat juist zou zijn – hetgeen erg onwaarschijnlijk is – heeft dat zeker niet lang geduurd. Als gevolg van de daling van de klei-op-veenbodem zullen de streken ten noorden en zuiden van Faan weldra last hebben gekregen van het 'bovenwater'. Om te voorkomen dat dit over de lage landerijen zou uitstromen moest men het 'vreemde' water tussen kaden opsluiten, terwijl voor de lozing van het eigen water een andere oplossing moest worden gevonden.

Het is uitgesloten dat men Ligterinks zig-zag lopende grenssloten tussen Faan en Zuidhorn heeft bekaad; dat zou wel erg inefficiënt zijn geweest. Ik vermoed dat weldra na het in exploitatie nemen van de venen ten zuiden van Enumatil (c. 1200?), een rechte tochtsloot is gegraven tussen Enumatil en Oxwerd en dat men deze 'Oost-Vredewoldertocht', die netjes in de bestaande verkaveling is ingepast, van kaden heeft voorzien. Door een zo hoog mogelijk tracé te kiezen hoefde men slechts op enkele plaatsen hogere kaden op te werpen.

Op de hoogtekaart zien we het Hoendiep zich inderdaad aftekenen als een rechte lijn die een relatief hoge strook doorsnijdt. Op slechts twee plaatsen (meteen ten noorden van Enumatil en bij de Bril) moesten kaden worden gelegd om het aanliggende lage land tegen overstroming te beschermen.

De ronde 'putjes' op het kaartje zijn zogenaamde 'pingoruïnes': ronde kraters die zijn ontstaan door het wegsmelten van ondergrondse lensvormige ijsmassa's.

Bij Enumatil

Op Google Earth kunnen we goed zien dat het huidige Hoendiep vanaf de noordelijke dijk langs de Woldgeul (Zuiderweg) over een afstand van ruim 700 meter schuin door de bestaande verkaveling loopt. Dat toont aan dat de aansluiting tussen het proto-Hoendiep (Oost-Vredewoldertocht) en het Lettelberterdiep jonger is dan de verkaveling van dit gebied ter weerszijden van de Woldgeul.

Het schuine tracé was nodig om het reeds bestaande Lettelberterdiep – dat had, toen de Woldgeul nog niet was dichtgeslibd, het water uit de zuidelijke polders op de Woldgeul geloosd – netjes te laten aansluiten op de Oost-Vredewoldertocht die dwars op de vanaf Zuidhorn opstrekkende kavels is gegraven.

Hoendiep ten noorden van Enumatil

Het tussen Enumatil en Briltil gelegen stuk van het Hoendiep vertoont ter hoogte van de noordelijke dijk van de Woldgeul (de Zuiderweg) een lichte knik. Vanaf dat punt loopt het kanaal een beetje scheef door de oude, bij de Woldstroom passende, verkaveling. Verder

naar het noorden ligt het Hoendiep haaks op de kavelsloten die vanaf Zuidhorn zijn gegraven.

Hoendiep/Lettelberterdiep ten zuiden van Enumatil

Het Lettelberterdiep past in de verkavelingsstructuur van dit ontginningsgebied. De vraag is nu of dit kanaal van meet af aan een structurerend element in deze ontginning is geweest of dat het gewoon een van de vele parallelle kavelsloten was die op een gegeven moment een belangrijke afwateringsfunctie heeft gekregen.

Als men de lijn waarop het kanaalvak tussen Enumatil en Lettelbert ligt naar beide kanten doortrekt blijkt deze lijn door de kerken van Noordhorn en Roden te gaan. Zou dit toeval zijn?

Lettelberterdiep

Overigens ziet het Lettelberterdiep er nu heel wat forser uit dan het vroeger was. Op de kadasterkaart van c. 1830 is het nagenoeg verdwenen en op de Bonnebladen van begin twintigste eeuw zien we in plaats van een strak en breed kanaal een sloot die op verschillende plaatsen een beetje verspringt.

Moeten we waarde hechten aan het feit dat het Lettelberterdiep op een lijn ligt die door de kerken van Roden en Noordhorn gaat?

De afstand tussen Enumatil en Noordhorn bedraagt slechts 5 km. Het spreekt voor zich dat de hoogte van Noordhorn vanuit Enumatil goed te zien moet zijn geweest. Maar de afstand tot Roden is veel groter: 9 km. Dat betekent dat alleen een hoog object in die plaats (de kerk? een bomengroep?) zichtbaar kan zijn geweest. Toch lijkt oriëntatie op Roden niet helemaal onmogelijk, zeker wanneer we bedenken dat een dergelijke oriëntatie ook een rol gespeeld kan hebben bij het graven van de Zuidwending en misschien zelfs bij de afleiding van de Hunsinge naar de Kliefslootgeul.

Maar wat te denken van Noordhorn? Waarom zou men die plaats in het oog genomen hebben bij het bepalen van de plaats waar men vanuit de bedding van de Woldstroom een lijn op Roden heeft gezet? Het ligt immers veel meer voor de hand om het dichterbij gelegen Zuidhorn als oriëntatiepunt te nemen.

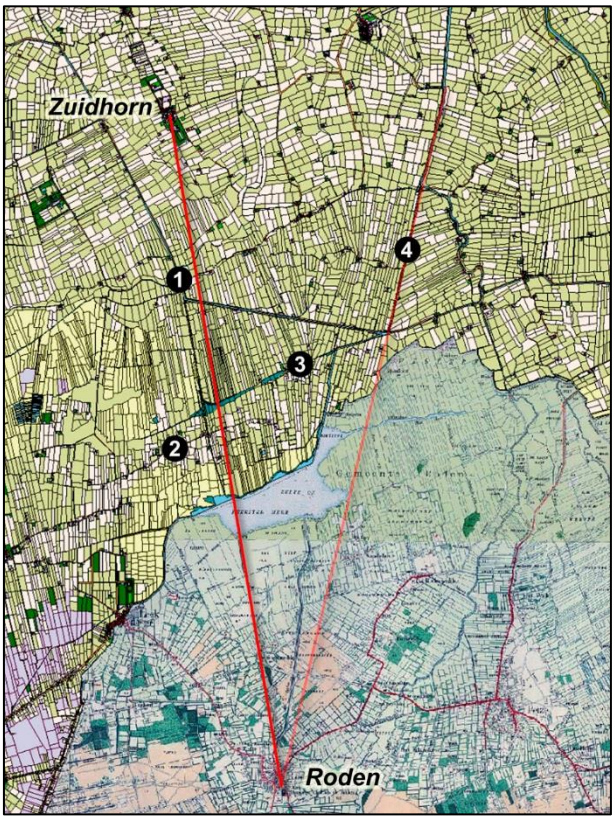

Oriëntatie Zuidhorn-Roden?

1. Enumatil
2. Lettelbert
3. Oostwold
4. Zuidwending

Ook de oostgrens van de ontginning Lagemeeden – de Zuidwending – lijkt op Roden te zijn geraaid.

Het plaatje laat zien dat de verkaveling van het gebied tussen Enumatil en Oostwold net zo goed kan zijn bepaald door de lijn Zuidhorn-Roden. Als dat inderdaad het geval is, heeft men eenvoudig een van de ten westen van de hoofdstructuurlijn gelegen kavelsloten gebruikt om het water van de ontginning en de Gave naar het noorden af te leiden en is het gewoon toeval dat deze watergang op de lijn Noordhorn-Roden ligt.

Uit Lieuwerderwolde en Vredewold kwamen in de volle middeleeuwen opbrengsten ten voordele van het klooster Werden aan de Roer. Uit bodemvondsten blijkt dat ook het gebied bij de Poffert reeds in de vroege middeleeuwen werd gebruikt. Waarschijnlijk is aan deze vroege bewoning een eind gekomen door de overstromingen die in de elfde en twaalfde eeuw plaatsvonden. Deze deponeerden een nieuwe kleilaag in het gebied, dat daarna opnieuw in cultuur werd gebracht.

Sint Catharinakerk te Roden

De kerk van Roden wordt in 1139 voor het eerst in een oorkonde genoemd, een halve eeuw vóór het stichtingsjaar van het klooster Aduard. De huidige gothische kerk is in de dertiende eeuw gebouwd.

De kerk van Zuidhorn

Bij de bespreking van de oriëntatielijn Niekerk-Zuidhorn zagen we al dat ook de huidige kerk van Zuidhorn oud is. Het huidige gebouw is de opvolger van een tufstenen zaalkerk uit de twaalfde eeuw.

Overigens moeten we Noordhorn als mogelijk oriëntatiepunt niet al te snel afschrijven. Het lijkt erop dat de westelijke grens van de Lettelbertermolenpolder in elk geval wél op Noordhorn is geraaid. Misschien is dat gebeurd vanaf de knik Noorderweg/Pasop. De hoogte is daar 1,3 m. De afstand naar Noordhorn (kerk) bedraagt 7,7 km. In elk geval is vanaf die plek de hoogte van Noordhorn, en zeker de kerk, goed zichtbaar geweest.

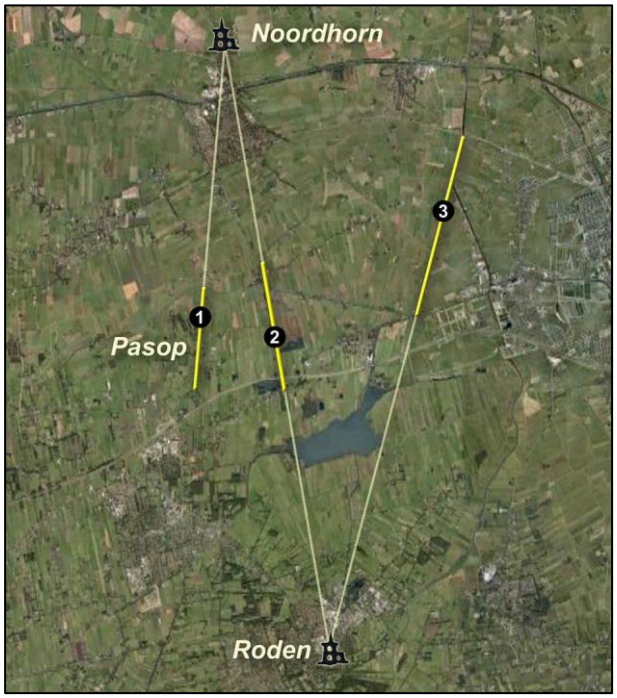

Orientatielijnen op Noordhorn en Roden (?)

1. De 'Pasop' geheten weg is de westgrens van de Lettelbertermolenpolder
2. Lettelberterdiep
3. Aduarderdiep en Zuidwending

Kerk van Noordhorn

De zaalkerk van Noordhorn is vrij jong. Ze is omstreeks 1280 gebouwd. De toren dateert uit 1765.

Al eerder stelden we de vraag naar de ouderdom van de Oost-Vredewoldertocht die tussen Enumatil en de Oude Riet is gegraven. Daarbij heb ik gewezen op het feit dat in het begin van de veertiende eeuw noch Midwolde, noch Lettelbert of Oostwold genoemd worden als participanten bij de werkzaamheden aan de Kliefslootgeul bij Arbere. Dat wil zeggen dat deze gebieden niet via de benedenloop van het Peizerdiep (de Hunsinge) en Aduard afwaterden. De enige uitweg kan dan noordwaarts hebben gelopen, via het tracé van het huidige Hoendiep. Zou een datering c. 1250 een beetje in de richting komen?

De 'Oost-Vredewoldertocht' (Hoendiep) vanaf de Fanerbrug

De watergang is beslist niet eerst in 1561 gegraven, zoals Kloppenburg meent,[21] laat staan dat we Wikipedia moeten geloven, waar we lezen dat het Hoendiep tussen Briltil en Noordhornertolhek – een stuk van de Oost-Vredewoldertocht dus – in de jaren 1654-1657 is gegraven. Dit laatste is een versimpelde en onjuiste weergave van wat Kooper in zijn *Waterstaatsverleden* schreef.[22]

Deze misverstanden maken het zinvol om hier even een zijpad in te slaan en enige aandacht te schenken aan de historie van de 'vaarweg naar Friesland'.

---

21 Kloppenburg, 'Waterstaatkundige ontwikkeling Westerkwartier', 432.

22 Kooper, *Waterstaatsverleden*, 106. Het artikel dat Jan Meijering onder de titel 'Van Caspar de Roblesdiep tot Van Starkenborghkanaal' in het *Historisch Jaarboek Groningen 2012* (24-43) publiceerde, laat de oude geschiedenis van het Hoendiep buiten beschouwing.

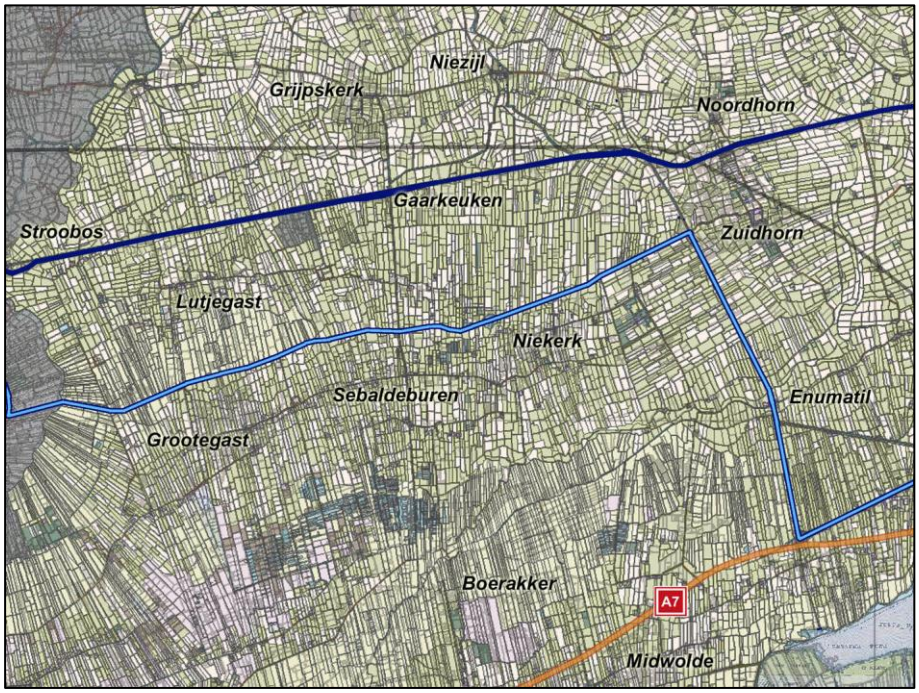

Kolonelsdiep

Op het kaartje zijn ook de A7 en het Van Starkenborghkanaal aangegeven.

Kooper vertelt – in navolging van Geertsema – dat stadhouder Caspar de Robles omstreeks 1575 een vaarweg naar Friesland inrichtte en daarvoor gebruik maakte van (vanaf de stad Groningen gerekend) het Hoendiep, de Gave, het Lettelberterdiep en het noordelijke verlengde daarvan tot de Bril. Vanaf de Bril liep de route in westelijke richting verder naar de Oude Gaarkeuken (c. 750 meter ten noorden van de Provincialeweg te Sebaldeburen).

Niekerkerdiep bij Briltil;
op de voorgrond het Hoendiep.

De naam Briltil betekent: 'brug bij de Bril'. Het woord 'bril' zagen we eerder in de toponiem Bruilwering. In Nederland kennen we Den Briel en de Breul bij Zeist. *Bruil* (Duits *Brühl*), *brol*, *brul* of *bril* betekent: vochtig, met houtgewas begroeid land.

Tussen Niekerk en de gast (zandrug) van Oosterzand-Westerzand ligt een laagte. De vaarweg naar Friesland (het Kolonelsdiep) volgde daar een oude afwateringssloot, waardoor het water uit de laagte tussen Vredewold en Langewold in noordoostelijke richting naar de Oxwerderzijl werd gevoerd. Mogelijk heeft deze watergang in een verder verleden ook het water van zuidwestelijke deel van Vredewold afgevoerd. We zullen daarop in het laatste deel nog terugkomen.

Kolonelsdiep bij Kroonsfeld

De foto is genomen vanaf de Zandumerweg bij Kroonsfeld, ten noordwesten van Niekerk. We kijken in zuidwestelijke richting. Dit stukje van de Zandumerweg bestond nog niet ten tijde van het maken van de negentiende-eeuwse kadasterkaart en ontbreekt ook nog op de chromo-topografische kaart.

Het Kolonelsdiep bij de Oude Gaarkeuken

Een overblijfsel van het Kolonelsdiep is nog te zien ten noorden van Sebaldeburen, bij de Oude Gaarkeuken aan de westzijde van de Woldweg. Hier kruiste het Kolonelsdiep het Wolddiep. Tegenwoordig is er een gemaaltje.

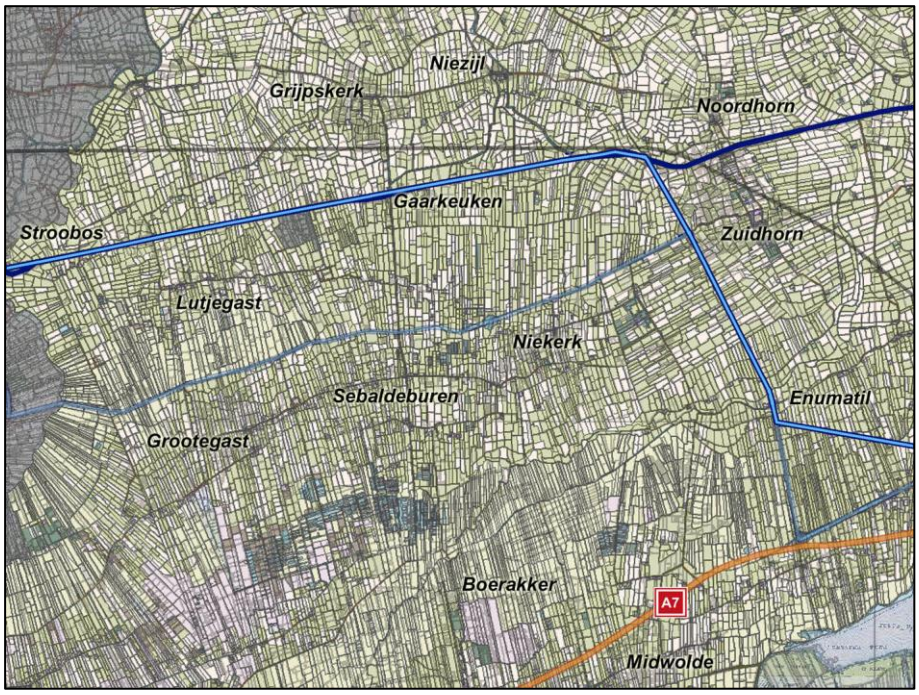

Een nieuwe vaarweg naar Friesland (1654-1657)

In de zeventiende eeuw – aldus Kooper – verbeterde de provincie Stad Groningen en Ommelanden deze route door de omweg over Oostwold af te snijden (waarover straks meer) en vanaf de Bril gebruik te maken van het afwateringskanaal van het Nijesloterzijlvest. Dat liep in de zeventiende eeuw vanaf Noordhornertolhek niet meer zoals vroeger noordwaarts door naar Ypegat en de Oude Riet, maar boog linksaf en voerde het water van het Nijesloterzijlvest in noordwestelijke richting af naar Niezijl (Niezijlsterdiep).

Bij het verbeteren van de vaarroute naar Friesland volgde men in de zeventiende eeuw dit Niezijlsterdiep tot aan de Scheeftil. Vanaf dit punt groef men in 1655 een nieuw kanaalvak dat via Gaarkeuken naar Stroobos leidde. Vanaf het Noordhornertolhek maakt deze vaarweg nu deel uit van het Van Starkenborghkanaal.

Scheeftil ten westen van Noordhornerga

Ongeveer 1300 meter ten westen van de plaats waar tegenwoordig het Hoendiep in het Van Starkenborghkanaal uitmondt, bevindt zich sinds halverwege de zeventiende eeuw de Scheeftil. Hij overbrugt het Niezijlsterdiep waarlangs het Oost-Vredewolder water sinds 1563 naar Niezijl stroomde.

Het Van Starkenborghkanaal – op de voorgrond – volgt hier het tracé van de in de jaren 1654-1657 gegraven vaarweg naar Friesland.

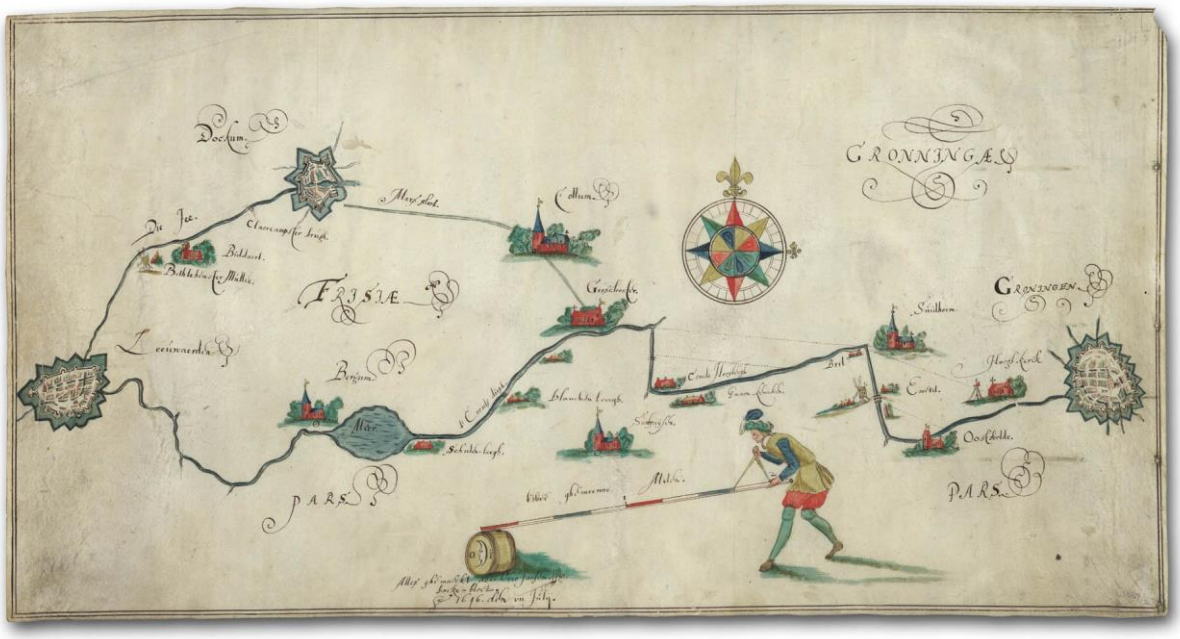

Varianten voor de vaarweg tussen Groningen, Dokkum en Leeuwarden, getekend door Occo Janssen Bockebloet (1646)
(GrA T817-1057)

In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn verschillende plannen gemaakt voor de verbetering van de vaarweg tussen Groningen en Leeuwarden. Enkele varianten vinden we terug op een perkamenten kaart, die in 1646 is getekend door Occo Janssen Bockebloet. Uiteindelijk zou de keuze vallen op de route via de stad Dokkum. De onderstaande uitsnede laat zien dat ook verschillende mogelijkheden werden overwogen om de route te bekorten.

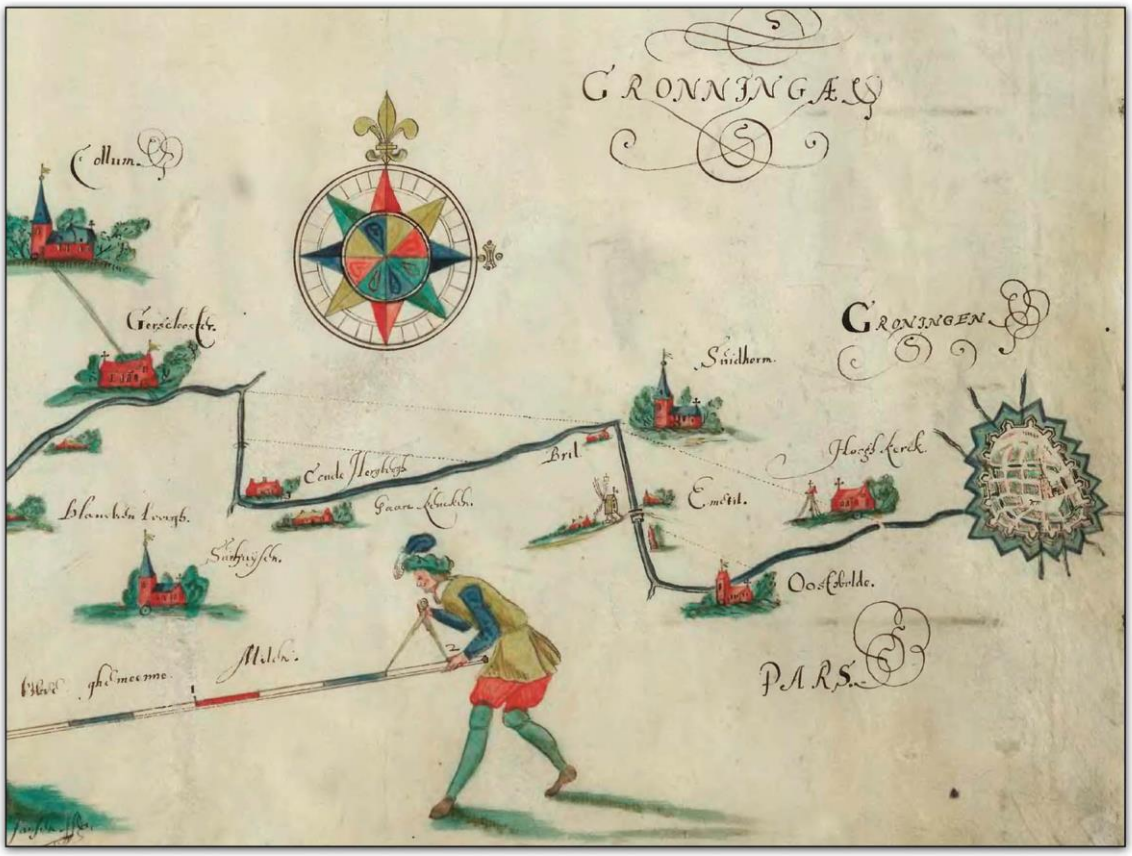

Met stippellijntjes zijn enkele haakse bochten afgesneden. Van de hier voorgestelde varianten is er maar één gerealiseerd: in 1654-1655 is tussen de Poffert en Enumatil de omweg over Oostwold (via de Gave en het Lettelberterdiep) afgesneden. Zoals we zagen heeft men vanaf de Bril ervoor gekozen het tracé van de Oost-Vredewolder waterlossing te gebruiken tot even ten westen van Noordhornerga en dan een rechte lijn naar Gerkesklooster te volgen. Zo ontstond de vaarweg die op het kaartje op bladzijde 57 onderaan is ingetekend.

Het in Wikipedia abusievelijk aangehaalde citaat uit Koopers *Waterstaatsverleden* maakt deel uit van een beschrijving van de scheepvaartkanalen in de provincie. Het ging Kooper dus om de *vaarweg* tussen Groningen en Friesland die in de zeventiende eeuw werd verbeterd. Zoals hij zelf ook aangeeft, benutte men daarvoor zoveel mogelijk bestaande watergangen, die oorspronkelijk voor een ander doel (de afwatering) waren gegraven en meestal veel ouder waren.

Maar het blijft onzeker wanneer het afwateringskanaal van Enumatil naar de Oude Riet (de Oost-Vredewoldertocht of proto-Hoendiep) is gegraven. Ook Kooper komt niet verder dan dat deze watergang 'nog vóór de tijd der oorkonden' moet zijn gegraven. Terloops tekent hij daarbij aan dat dit kanaaltje misschien de sloot is waaraan het zijlvest dat hierlangs afwaterde zijn naam ontleende: Sloterzijlvest. Deze suggestie lijkt me heel plausibel. Het zijlvest is genoemd naar de Sloterzijl, de zijl waarheen een nieuw gegraven sloot leidde. Nadat de monding van de Oost-Vredewoldertocht halverwege de zestiende eeuw naar Niezijl was verplaatst en Nijesloterzijl was gaan heten, noemde het zijlvest zich Nijesloterzijlvest. Het voorvoegsel 'Nije-' slaat dan op de zijl, niet op de sloot. Anders gezegd: het Nijesloterzijlvest ontleent zijn naam niet aan een nieuwe sloot, maar aan de nieuwe Sloterzijl.

Met het noemen van de Sloterzijl zijn we aangekomen bij het vierde en laatste hoofdstuk van dit deel, waarin we de afwatering van Oost-Vredewold nader zullen bestuderen.

10 Tussen Aduard en Grijpskerk 1

10.1 Aduard en omgeving
10.2 Woldgeul
10.3 Oost-Vredewoldertocht
10.4 Oxwerderzijl

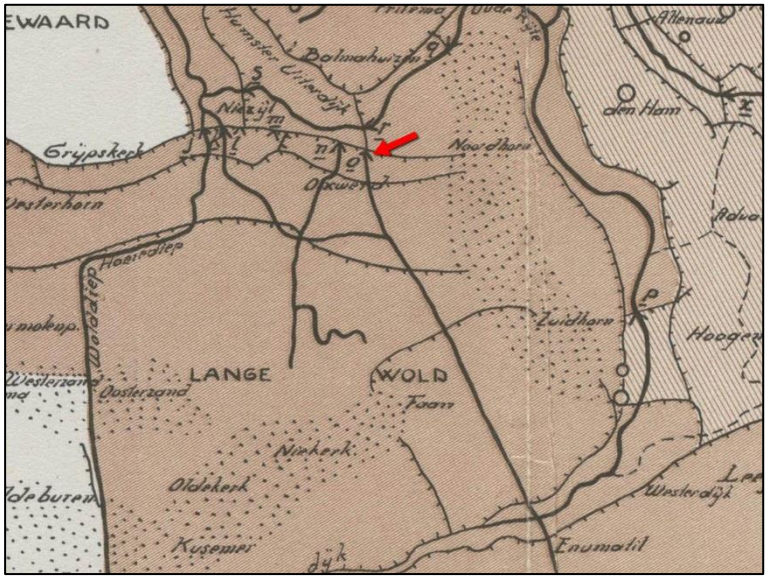

De Oost-Vredewoldertocht volgens Kooper

Het pijltje wijst naar de plaats waar volgens Kooper de Midwolderzijl heeft gelegen.

Niet alleen de datering van de Oost-Vredewoldertocht is onzeker, ook het oude tracé en de monding ervan zijn duister. ‘De uitwatering geschiedde – aldus Kooper – met een eigen zijl, (oorspronkelijk vermoedelijk op zekeren afstand bezuiden en later) in de Rijksstraatweg en wel in deze weg aanvankelijk door de Midwolderzijl bij het zg. Ipengat.’ Hij heeft de plek op zijn kaartje aangegeven met de letter ‘o’.

Naar het verloop van de Oost-Vredewoldertocht tussen Enumatil en de Oude Riet en – vooral – de uitmonding van dit diep in de Oude Riet is vooral door Kloppenburg nauwgezet onderzoek gedaan. Hij is overigens niet de enige die zijn best heeft gedaan om de ‘niet gemakkelijk te ontwarren geschiedenis’ van dit stukje Westerkwartier te achterhalen. In de

negentiende eeuw waren G. Acker Stratingh en A.J. Andreae hem voorgegaan, die op hun beurt ook weer voortbouwden op voorgangers als Westendorp en Kremer.

Bij zijn reconstructie van de oude waterlopen ruimt Kloppenburg – terecht – een belangrijke plaats in voor de geschiedenis van de bedijking van dit gebied. Van zijn bevindingen en argumenten maak ik gebruik voor zover ik ze begrijp en ondersteund zie door ons hedendaagse kaartmateriaal en door feiten die sinds het verschijnen van zijn studie (1941) aan het licht zijn gebracht.

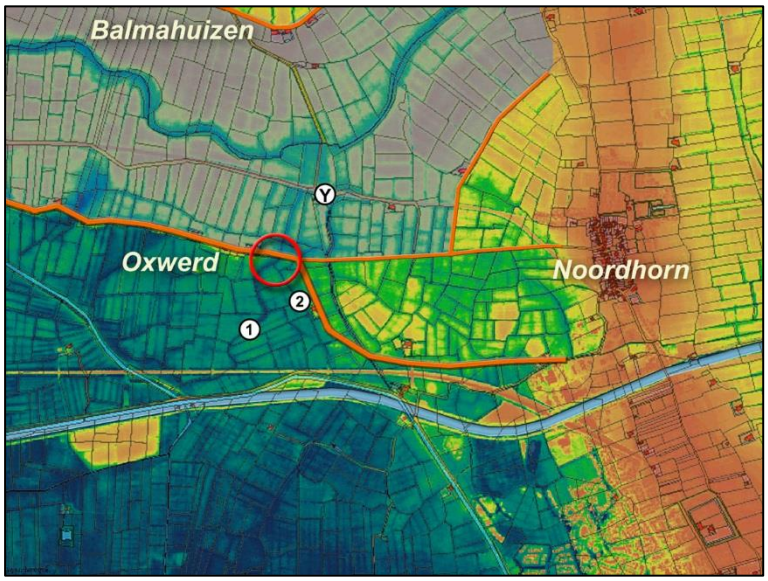

Rond Oxwerd

Dijken zijn met een oranje lijntje aangegeven. Het transparante blauwe vlak tussen Balmahuizen en Oxwerd geeft de breedte aan van de zeearm die bij hoog water blank stond. Midden daarin tekent zich de bedding van de Oude Riet af.

In de cirkel de plaats waar de eerste Langewolderzeedijk een laagte kruist waar een zijl kan hebben gelegen.

1. Katerhals
2. Oost-Vredewoldertocht (?)

De plaats van het latere Ypegat is met een Y aangegeven.

Volgens Kloppenburg bevond de uitmonding van de Oost-Vredewoldertocht zich oorspronkelijk op een afstand van 400 meter ten zuiden van het Ypegat aan de huidige Rijksstraatweg (N355). Anders gezegd: de oudste monding lag niet op de plaats die op Koopers kaart met een ‘o’ is gemerkt, maar een eindje ten zuiden daarvan. De zijl die Kooper bedoelde heeft wel bestaan, maar die lag in de zogenaamde ‘tweede Langewolderzeedijk’, die in de vijftiende eeuw moet zijn aangelegd.

Een blik op de hoogtekaart maakt duidelijk dat de dijk die door Kloppenburg ‘de eerste dijk van Langewold’ wordt genoemd en volgens hem omstreeks 1275 is aangelegd, op deze plaats een laagte kruist. Op de bedoelde plek komen binnendijks twee watergangen bij elkaar: in de laagte zien we links een bedding die water uit de omgeving van de Langewolder kerspelen Niekerk, Oldekerk en Faan aanvoert. Dat is de benedenloop van de Katerhals. Rechts loopt een watergang die de benedenloop van de Oost-Vredewoldertocht geweest kan zijn.

De eerste Langewolderzeedijk wordt in een akte van 1385 – we zullen die in het laatste deel nader bekijken – aangeduid als ‘de Roder’.

Over de betekenis van de naam 'Roder' bestaat verschil van mening. Westendorp meende in deze naam een Oudfries *roda* te herkennen dat 'galg' betekent.[23] Andreae dacht aan het eveneens Oudfriese werkwoord *roden*, *roeden*, 'graven' en wijst op namen als *Sylrode* of *Zijlroede.*[24]

De Roder bestaat nog steeds

Kloppenburg meent – in navolging van Andreae – dat het door de aangewezen sloten aangevoerde water op de brede bedding van de Oude Riet werd geloosd door een tweetal zijlen die op korte afstand – hij heeft het over 15 meter – van elkaar gelegen waren. De westelijke sluis was de Niekerksterzijl, de oostelijke wordt in de oude bronnen Oxwerder-, Midwoldemer- of Sloterzijl genoemd. Hoe het door de Oost-Vredewoldertocht aangevoerde water bij de Oxwerderzijl terecht kwam, 'valt – aldus Kloppenburg – niet meer te controleeren'.[25]

Het kaartje van Oxwerd en omgeving laat ook zien dat de Roder of eerste Langewolderzeedijk aansloot op de weg die vanaf Noordhorn (bij de Gouden Leeuw) in westelijke richting naar beneden loopt. Ten zuiden van deze dijk heeft minder opslibbing plaatsgevonden dan ten noorden ervan. Kooper geeft deze dijk aan, maar Kloppenburg zag hier geen dijk.

De dijk die vanaf Oxwerd op het kaartje in zuidoostelijke richting is getekend, volgt het door Kloppenburg beschreven tracé, dat – voor een deel – ook door de PPD is overgenomen.

Ten westen van de met een cirkel aangegeven plaats kruist de Roder nog twee opvallende laagten, waarlangs eerder ongetwijfeld water vanuit het binnenland zeewaarts heeft gestroomd. Het lijkt erop dat ook in een van deze laagten een zijl heeft gelegen. We zullen dat later nog wat beter bekijken.

Het oostelijke uiteinde van de Roder is bij Noordhorn nog goed herkenbaar.

---

23 Nicolaus Westendorp, *Eerste leerrede, gehouden in de nieuwe kerk te Sebaldeburen, benevens eene oudheidkundige verhandeling* (Groningen 1809) 159 en volgende.

24 A.J. Andreae, *De Lauwerszee, nagespoord in hare wording, haren omvang en hare verschillende bedijkingen* (Leeuwarden 1891) 52 noot.

25 Kloppenburg, 'Waterstaatkundige ontwikkeling Westerkwartier', 432.

Het oostelijke uiteinde van de Roder bij Noordhorn

De Roder vanaf Noordhorn

Vanaf de hoogte van Noordhorn kijken we in westelijke richting.

De Roder ten westen van de N355, richting Ooster-Heddemaheerd

Het land aan de rechterzijde (= noordkant) van de weg/dijk ligt een beetje hoger dan dat aan de linkerkant.
Rechts op de achtergrond de Ooster-Heddemaheerd.

Boerderijen op een rijtje: Oxwerd

De boerderijen van Oxwerd liggen op de oude Langewolder zeedijk (de Roder).[26]

Op de voorgrond de Ooster-Heddemaheerd. Linksonder zien we nog net een stukje van een watergang. Dat is de benedenloop van de Katerhals, waarlangs het laagland van Niekerk en Faan afwaterde.

Ooster-Heddemaheerd

De hoogte waarop de boerderij ligt is geen wierde of podium, maar een stuk van de Roder, de eerste Langewolderzeedijk.

[26] De foto is ontleend aan het boerderijenboek van Zuidhorn: A. Beuse e.a. (red.), B*oerderijen in en om Noordhorn, Zuidhorn en Briltil* (Bedum 2009).

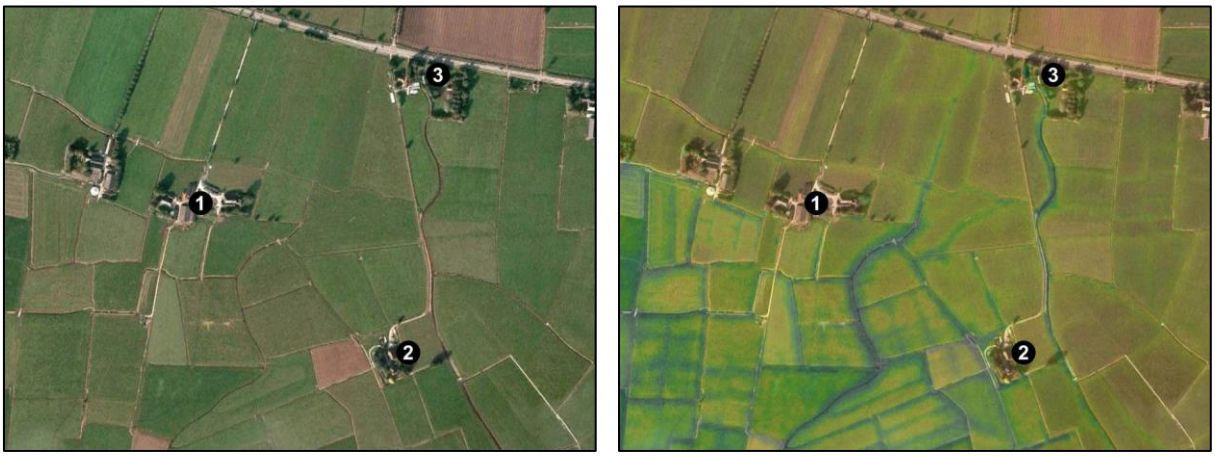

Bij Oxwerd en Ypegat; satellietbeeld zonder (links) en met (rechts) kleuren van de hoogtekaart

1. Ooster-Heddemaheerd
2. Uildersma
3. Ypegat

Kloppenburg schrijft dat men 'nog duidelijk kan zien' dat hier (hij bedoelt tussen 1 en 2) twee zijlen naast elkaar hebben gelegen.[27] Dat lukt mij alleen wanneer ik het Googlebeeld combineer met de hoogtegegevens van de AHN (zie het rechter plaatje). We zien dan inderdaad twee watergangen naar het noorden c.q. noordoosten lopen. De afstand tussen beide is echter niet 15 meter, zoals Kloppenburg meedeelt, maar 50. De vraag is echter of deze beide watergangen gelijktijdig hebben gefunctioneerd of dat ze sporen zijn uit verschillende fasen van de waterstaatkundige ontwikkeling. Het kan ook zijn dat de twee watergangen die hier in het spel zijn – de Katerhals en de benedenloop van de Oost-Vredewoldertocht – binnendijks bij elkaar kwamen en dat hun water via één gemeenschappelijke zijl in de Roder op de brede bedding van de Oude Riet geloosd werd.

De sloot die ongeveer 50 meter ten zuidoosten van de samenvloeiing van beide watergangen naar het noordoosten loopt, heeft een krom verloop en wekt daardoor de indruk oud te zijn. De bochtige benedenloop van het latere Stillediep (even onder 3) lijkt er de – destijds buitendijkse – voortzetting van te zijn. Op de oude kadasterkaart is hier een perceelsgrens te zien.

Wat dit alles ook moge betekenen, hier ergens moet de oude Oxwerderzijl hebben gelegen die voor het eerst genoemd wordt in een verhaal over de slag die daar in het jaar 1417 heeft plaatsgevonden.[28] Bij het treffen *'aen die westerzyde Noorthorn, by Exuerder zyl'* hadden de Groningers de Friese Schieringers verslagen: 500 Friezen waren gedood, 400 gevangen genomen en naar Groningen gebracht.[29]

---

27 Kloppenburg, a.w. 549.

28 Worp Tyaerda van Rinsumageest ('Worp van Thabor'), *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850) 33.

29 Zie over deze gebeurtenis: Oebele Vries, '"Enen doetslach an de Westvrezen". Rond de slag bij Oxwerderzijl', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Groninger Historische Reeks 17), 47-60. Zie ook GrA T2100-124. In de kroniek van Sicke Benninge wordt de locatie abusievelijk als *Aewerdersiel*

De (oude) Oxwerderzijl lijkt ook in de jaren daarna nog te hebben gefunctioneerd. In elk geval werd de versterking – deze heeft ongeveer 500 meter ten zuidoosten van de zijl gelegen – in de 'Groninger Vrede' van 1422 aangeduid als 'het slot Oxwerderzijl'.[30] Afgesproken werd toen dat het slot zou worden '*nederghesleten*'. Ook in een verdrag dat Achtkarspelen, de Ommelanden en de stad Groningen in 1426 met elkaar sloten, wordt de Oxwerderzijl nog genoemd.[31]

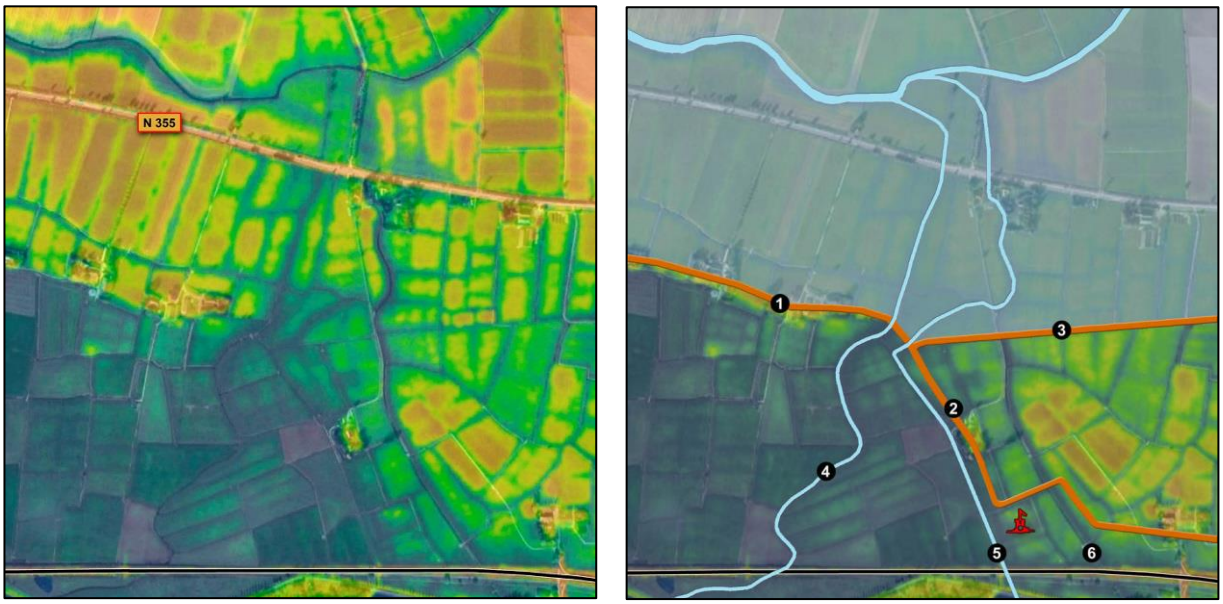

Raadsels bij Oxwerd

1. De Roder
2. Loop van oudste Langewolderzeedijk volgens Kloppenburg
3. Loop van de Langewolderzeedijk volgens Kooper
4. Katerhals
5. Oost-Vredewoldertocht (?)
6. Stillediep

Bovenaan zien we de kronkelende bedding van de Oude Riet, de lijn daaronder is de Rijksstraatweg (N355), de zwarte lijn aan de onderkant is de spoorlijn tussen Zuidhorn en Grijpskerk.
Rechtsonder is de locatie van het slot Oxwerderzijl aangegeven. Tot voor enkele jaren kon je die plek vanuit de trein zien liggen.

Zoals gezegd is de situatie bij de legendarische Oxwerderzijl verre van duidelijk. De hoogtekaart – hier gecombineerd met Google Earth – laat patronen zien die ruimte bieden voor verschillende interpretaties.

Over het westelijke deel van de Roder (nr. 1, vanaf de Ooster-Heddemaheerd westwaarts) is iedereen het wel eens. Over de voorzetting in oostelijke richting verschillen de meningen. Kloppenburg – daarin gedeeltelijk gevolgd door de PPD – denkt dat de oudste

---

aangeduid. Zie F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds.), *Sicke Benninge Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen,* I en II (Den Haag 2012) 45.

30 GrA T2100-134 (1422); gedrukt: *Ostfriesisches Urkundenbuch* nr. 301 (263-268), aldaar 265.

31 GrA T2100-139 (1426).

Langewolderzeedijk vanaf dat punt een zuidoostelijke koers aanhield (2), Kooper liet de dijk doorlopen naar de hoogte van Noordhorn (3).

Ook de loop van de watergangen is onzeker. De verschillende alternatieven zijn hier getekend. Links zien we de benedenloop van de Katerhals (4), die het water vanuit de richting Oldekerk en Niekerk aanvoerde. Rechts daarvan zien we een watergang met een opvallend recht tracé (5). Ik ben geneigd aan te nemen dat dit de oude loop van de Oost-Vredewoldertocht is. Of was dit een afvoerkanaal van de Bril?

Tenslotte de uiterst rechts getekende waterloop, het Stillediep (6). Deze is later de benedenloop van de Oost-Vredewoldertocht. Maar het is ook denkbaar dat dit een oude watergang is die altijd heeft gediend voor de afvoer van water uit de richting van Enumatil.

Opmerkelijk is het hoogteverschil tussen de verschillende waterlopen. Het Stillediep ligt veel hoger dan de beide andere.

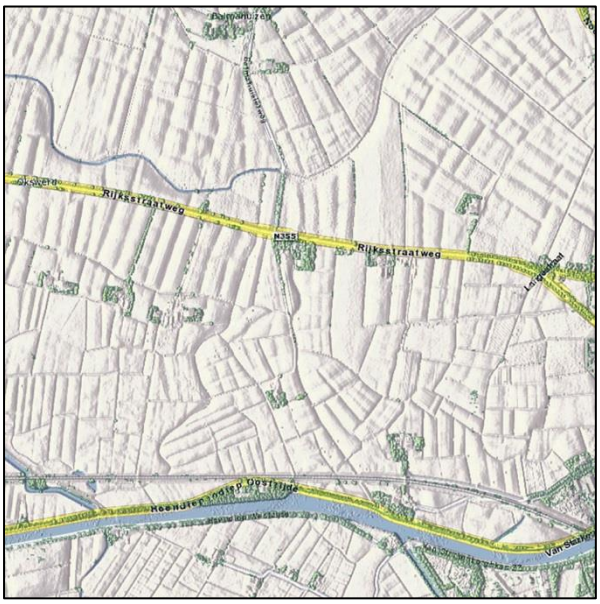

Links: de omgeving van Oxwerd waarbij het reliëf is geaccentueerd met behulp van *hillshading*.[32]
Rechts: hetzelfde gebied waarbij niet alleen schaduw, maar ook hoogtekleuren zijn benut om het reliëf zichtbaar te maken.[33]

Sinds kort zijn er nog weer nieuwe mogelijkheden beschikbaar geworden om het microreliëf zichtbaar te maken en te onderzoeken. Ofschoon ze ons in het geval van de oudste ontwatering van Langewold en Vredewold niet verder helpen, is het wel de moeite waard om er hier melding van te maken.

32 http://www.geodan.nl/research/dynamic-holland-shading/.
33 http://ahn.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/.

Een akte uit 1432

In het oude archief van de stad Groningen ligt een akte waarbij Alard Ulersma aan burgemeesters, raad en hoofdmannen te Groningen het erf verkoopt *'daer dat Slot toe Oxforder Zijl op plach toe staen'*. Het stuk dateert van 28 juni 1432.[34]

Ulersma is het huidige Uildersma, *Oxford* is Oxwerd.

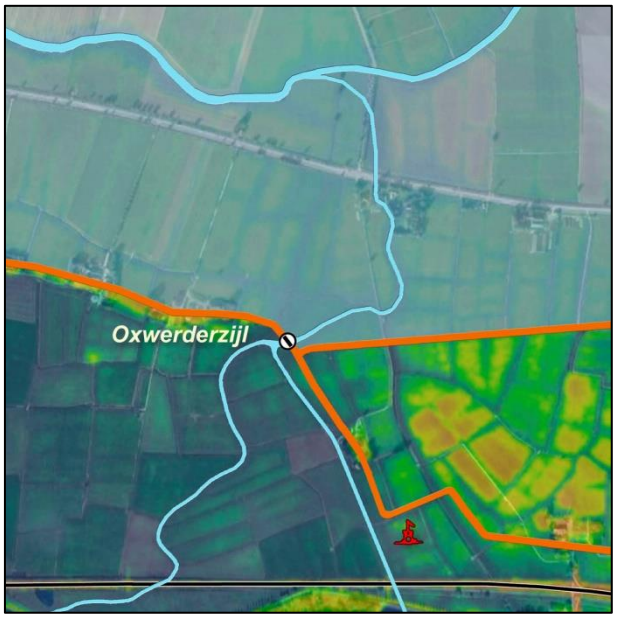

Mijn variant

Ik kan het niet laten om uit de verschillende varianten een keuze te maken. Met de nodige slagen om de arm laat ik die hier zien. Ik veronderstel – anders dan Andreae en Kloppenburg – dat hier niet twee, maar slechts één zijl gelegen heeft.

[34] GrA T2100-148.

De waterlossingen van Langewold en Oost-Vredewold kwamen binnendijks bij elkaar, het aangevoerde water ging door de gezamenlijke Oxwerderzijl en er was één buitendijkse bedding. Mijn vermoeden dat er maar één zijl is geweest steunt vooral op het ontbreken van oude vermeldingen van een Niekerksterzijl op deze plaats en op het feit dat 'de Oxwerderzijl' (en niet 'de zijlen bij Oxwerd') in 1426 als markering werd beschouwd tussen gebieden ten westen en ten oosten ervan. Maar ik wil graag toegeven dat deze argumenten niet heel sterk zijn, en nog eens benadrukken dat de hoogtekaart zoveel sporen laat zien dat er zelfs meer dan één andere interpretatie mogelijk is.

In deel 11 van 'Groningen en het Drentse water' zullen we overigens zien dat de westelijke waterloop (de Katerhals) waarschijnlijk niet alleen de afwatering van Langewold diende, maar ook het uit West-Vredewold afkomstige water afvoerde. Het binnendijks bij elkaar komen van de twee waterlopen veronderstelt echter wel dat er geen peilverschil kan zijn geweest tussen beide watergangen. En dat betekent weer dat het land tussen de *gast* van Niekerk en de Roder nog niet zo laag zal zijn geweest als nu het geval is.

De 'Oost-Vredewoldertocht' en Uildersma

De foto is genomen vanaf het erf van de Ooster-Heddemaheerd. Die boerderij ligt op de Roder. Op de achtergrond boerderij Uildersma.

Met een beetje goede wil is te zien dat het erf inderdaad hoger ligt dan het land rond Uildersma.

Bui bij Noordhorn

Informatie voegt dit plaatje natuurlijk niet toe, maar het is aardig genoeg om te laten zien.

'Oost-Vredewoldertocht' en Katerhals

We kijken vanaf het erf van de Ooster-Heddemaheerd naar het zuiden, in de richting van Uildersma.

Op de voorgrond komt van rechts de Katerhals. Wanneer we ons de situatie willen voorstellen zoals die vóór de aanleg van de Nieuwe Langewolderzeedijk (c. 1425) is geweest, moeten we de sloot wegdenken die op de voorgrond links uit beeld loopt.

Als mijn veronderstelling juist is liep het water van de Katerhals door het slootje in het midden van de foto een eindje van de kijker weg om uit te komen in een kolk die aan de binnenkant van de Oxwerderzijl lag. In diezelfde bedding kwam vanuit het zuiden ook de oude Oost-Vredewoldertocht uit. Op de foto is de loop daarvan zichtbaar als een spoor van riet dat in de richting van Uildersma loopt.

Bij Oxwerd

We kijken hier naar hetzelfde terrein, maar dan vanuit het zuiden. Wat we zien is een strak weiland, waarvan de aanblik de agrarische ondernemer blij maakt, maar de liefhebber van het oude cultuurlandschap somber stemt.

In het veld is van de Oxwerderzijl niets terug te vinden.

De sloot rechts is het noordelijke uiteinde van de oude Oost-Vredewoldertocht.

Rechts van die sloot ligt het terrein Uildersma of *Ulersma*, waar het slot Oxwerderzijl heeft gestaan. Het perceel is in 2006 geëgaliseerd. Links aan de horizon zien we nog de Ooster-Heddemaheerd.

De locatie van Oxwerderzijl

Enkele jaren geleden is het kasteelterrein van slot Oxwerderzijl geëgaliseerd.
Links op de foto boerderij Uildersma, rechts van het midden aan de horizon Ypegat.

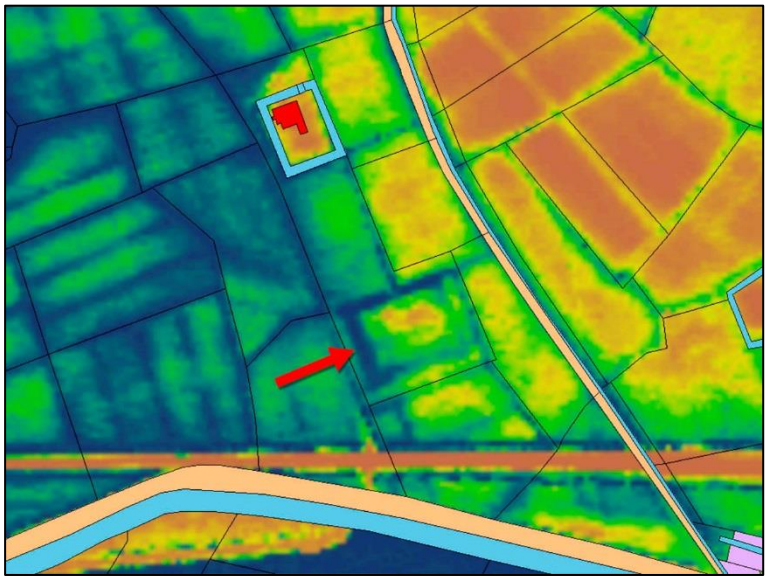

Uildersma en het slot Oxwerderzijl op AHN-1, gecombineerd met het oude kadaster

Op de eerste AHN-kaart zijn de sporen van het slot Oxwerderzijl nog te zien. Overigens passen de kadasterlijntjes niet precies.

Aan de onderkant van het plaatje laat de kadasterkaart het Hoendiep (later Van Starkenborghkanaal) zien en de AHN-hoogtekaart de spoorlijn Groningen-Leeuwarden (de bruine streep).

Volgens Kloppenburg raakte de gezamenlijke uitmonding bij Oxwerd door opslibbing verstopt en is dat de reden geweest waarom zowel de Langewolders als de Oost-Vredewolders zich genoodzaakt hebben gezien om hun afwatering naar voren te brengen, naar een plek even ten westen van het Ypegat.[35]

Het Ypegat is een kolk – aldus nog altijd Kloppenburg – die ontstaan is als gevolg van het doorbreken van een dijk die de westzijde van de Noordhornerpolder beschermde, maar ook het dichtslibben van de bedding buiten de Oxwerderzijl had veroorzaakt.[36]

Op dit onderwerp kom ik in deel 11 terug. Maar alvorens daar aan toe te komen zullen we onze aandacht eerst moeten richten op de waterproblematiek van Langewold.

[35] Kloppenburg, a.w. 550.
[36] Kloppenburg, a.w. 353 en 550.